

ISBN 978-86-7587-052-4

Ласта Ђаповић

СМРТ И ОНОСТРАНОСТ У КЛЕТВАМА

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

SPECIAL EDITIONS

Volume 66

Lasta Đapović

**DEATH AND THE OTHER WORLD
IN CURSES**

Editor
Dragana Radojčić

BELGRADE 2009

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига 66

Ласта Ђаповић

СМРТ И ОНОСТРАНОСТ У КЛЕТВАМА

Уредник
Драгана Радојичић

БЕОГРАД 2009

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михајлова 36/IV, Београд, тел. 011 26 36 804
eisanu@ei.sanu.ac.rs
www.etno-institut.co.rs

За издавача:
Драгана Радојичић

Рецензенти:
академик Владета Јеротић
проф др Душан Дрљача
др Александра Павићевић

Секретар издања и коректор:
Марија Ђокић

Корице
академски сликар мр Тијана Ђаповић

Техничка припрема:
Љиљана Гавриловић

Штампа:
Академска издања
Београд,

Тираж: 500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства за науку и технолошки развој
Републике Србије

Примљено на V седници Одељења друштвених наука САНУ
одржаној 30. јуна 2009. године, на основу реферата
академика Владете Јеротића

У додир са кетвом дошла сам давно, проучавајући заклетву у оквиру своје магистарске тезе. Онај који изриче заклетву ставља се њоме под кетву у случају лажног исказа или прекршења обећања. Међутим, тада сам кетву, која подразумева погубно деловање више силе (Бога) у случају кривокетства или вероломства, разматрала претежно само као средство којим се заклетви обезбеђује већа делотворност.

Потом сам се сусрела са Драгољубом Златковићем, вредним и врским сакупљачем народне лексике и изрека. Он ми је том приликом, упознат са мојим радом на заклетви, рекао: „Зашто се не позабавите кетвама? Знате, оне су јако интересантне.“ Током година сам се често сећала тог нашег разговора, али моја истраживања су се кретала неким другим токовима.

Онда, у једном тренутку, моја интересовања су се усмерила на бајалице у којима се, на моје изненађење, није желела смрт болестима, па на тужбалице у којима се смрт сагледава као тренутак преласка у други, готово паралелни свет постојања. Тужбалице су говорни одраз туге за умрлим, коме се жели не само неки облик продуженог постојања, већ и да то постојање буде добро.

Одједном сам дошла на помисао да кетве, те мале говорне форме којима се жели зло, могу да ми пруже одговор на питање шта се на „другом свету“ сматра лошим, те да заокруже слику представа нашег народа о онострани.

Стога сам своје истраживање усмерила на кетве којима се жели смрт, или на оне које своје зле жеље усмеравају на оно што се догађа после смрти.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Дефиниција и сврха клетве

У мале говорне форме народне књижевности спада клетва. Она може бити свечано, уз ритуал изговарана, али чешће се јавља у свакодневном животу и говору. Баш због тога је релативно ретко сакупљана и проучавана.

Клетва је говорна формула којом се изражава жеља да у будућности некога или нешто задеси зло, са уверењем да ће се та жеља и остварити. То уверење се заснива на вери у магијску моћ речи. Посматрана само као магија речи, клетва би, како уочава Ж. Требјешанин¹, могла бити сврстана у врсту црне магије. Међутим, у клетви се увек претпоставља посредовање неке више силе, а понекад се она и експлицитно призива формулом „да Бог да“².

Проклиње се најчешће из осећања љутње, увређености и понижености, или из жеље за осветом због нанете неправде.

¹ Жарко Требјешанин, *Реторика мржње – прилог анализи народних клетви*, Расковник 49, јесен 1987, Београд 111-120, 116.

² Д. Ајдачић формулише клетву на следећи начин: „Клетва као самосталан исказ или исказ у оквиру других жанрова изриче се са вером у магијску моћ речи да Бога, демона, судбину или природне силе покрене на доношење зла.“ /1/ Дејан Ајдачић, *О клетви у усменој књижевности*, www.rastko.org.yu/knjizevnost/nauka_knjiz/dajdacic-kletva_c.html, 09/10/2003, 1-8/. На основу нашег материјала, мишљења смо да се клетвом увек призива виша сила, која често није конкретизована, а уколико то јесте, односи се на Бога или бића повезана с њим - свеце, Богородицу и сл. Она, та виша сила, као оруђе за испуњење клетве користи разна средства, манифестује се у разним видовима, па и у облику природних сила.

„Клетва је у највећем броју случајева знак слабости и немоћи.“³
Али куну сви – и стари и млади, и бедни и моћници.⁴

По правилу, циљ клетве је наношење материјалне штете, телесне и душевне патње, или физичко, морално и социјално уништење лица које се проклиње. Те, да их тако назовемо, праве клетве, којима се уистину жели нанети зло, можемо поделити на оне које се изговарају у тренутној љутњи, дакле – без предумишљаја, и на оне које су производ дуготрајне мржње и жеље за осветом. Клетве са предумишљајем⁵ изговарају се свечаним тоном, уз извесно ритуално понашање – скидање капе или расплитање косе. Да би се клетва „привила“, „приватила“, њено изговарање прати ударање камена о камен или трупкање ногом о земљу.

Типови клетви

³ Јаша Продановић, *Наша народна књижевност*, Београд 1932, 191. У оквиру те студије, 10. поглавље – „Клетва у народној поезији“ (191-207) – посвећено је разматрању проблематике клетве.

⁴ Занимљива је, мада делује анахроно, употреба клетве у савременом политичком животу. Наиме, по хапшењу Радована Караџића, првог председника Републике Српске, кога је Међународни суд правде у Хагу оптужио за ратне злочине, посланица и члан Српске радикалне странке Вјерица Радета јавно је, 25. јула 2008. године, изјавила следеће: „Подсећамо Бориса Тадића /актуелни председник Републике Србије, прим. Л. Ђ./, жутог диктатора кога волим да зовем Борис Броз, да се издаја у Србији није никада праштала. Не претимо, али упозоравамо на проклетство које је пратило све издајнике у нашој историји. Сетите се само краха династије Обреновић. Поручујем садашњим властодршцима да можда неће сви имати срећу Зорана Ђинђића /премијер, убијен 12. марта 2003. године, прим. Л. Ђ./, јер Бог кажњава до седмог колена, а по неким ставовима и до једанаестог и о томе би требало да воде рачуна. Позивам Српску православну цркву и њене великодостојнике да се огласе овим поводом, јер једини имају право и обавезу по црквеним канонима да издајнике српства изопште из СПЦ и да их анатемишу.“/ „Политика“, 26. 7. 2008, 1/.

а. Нехотичне клетве

Међутим, из живота је познато да се велики број клетви „изриче мимогред, уз реч, без жеље да се догоди зло ближњем.“⁶ То је више укор, прекор или опомена, него клетва, иако има њен облик.“⁷ Јаша Продановић наводи читав низ примера тих „нехотичних клетви“ из народне поезије, где је из контекста песме јасно да се не жели остварење онога што је клетвом изречено, па се то, сходно песничкој творевини, и не догађа.⁸

Али магијска снага клетве може, независно од стварне жеље онога ко је изговара, да делује. У усменим баладама је управо „нехотична клетва“ покретач догађаја који имају трагичан исход. „Клетва у балади, по својој снази, равна је судбини. Она се увек испуњава, чак и онда када је речена у

⁵ Правећи разлику између тренутног афективног и ритуалног проклињања, Ј. Продановић се виспирено послужио правном терминологијом. *н. д.*, 199.

⁶ Као илустрација такве врсте клетве била би и прича коју сам чула од баба Стане, жене из народа, која је повремено помагала у кући моје мајке: „Ишли тако ђаво и његов шегрт, па ђаво каже шегрту: ‘Кад чујеш да неко каже – Ђаво те однео! – ти тог одмах да зграбиш и да ми га донесеш.’ Прлазе они поред неке куће и чују како нека љутита жена виче: ‘Ђаво те, сине, однео што ми разби тестију!’ Шегрт брже боље потрчи, па зграби оно детенце и донесе ђаволу. ‘Шта то уради?’ упита га ђаво. ‘Урадих како си рекао.’ одговори шегрт. ‘Будало, зар не знаш да мајка то никад озбиљно не мисли! Него врати мајци то дете!’ рече ђаво и настави путем.“

⁷ Јаша Продановић, *н. д.*, 195-196.

⁸ Албена Георгијева – на основу сличних примера у бугарском фолклору – констатује да су и раније, као и данас, одређене клетвене формуле припадале свакодневном говору и да су оне, пошто им је буквално значење изbledело, у ствари, одраз тренутне љутње, изненађења, па чак и одобравања. Пошто су формуле типа „до ђавола“ у суштини изгубиле своје клетвено значење, Георгијева је мишљења да их не треба посматрати као клетве, с чиме се не можемо у потпуности сложити. Албена Георгиева, *Социална функција на клетвата в народната песен*, Български фолклор, София 1982. кн. 1, 98-105, 98.

афекту и без зле намере.“ Она „доводи у баладама до последица као да је изречена злонамерно.“⁹

У свакодневном говору „нехотичне клетве“ су веома честе. Нарочито њих изриче женски свет: мајке љуте на децу, девојке љуте на своје драгане. Уврежени страх да се и „нехотичне клетве“ ипак могу испунити доводи до замишљених начина њиховог неутралисања већ при самом изговарању. Тако се оне понекад негирају већ у изрицању „Чудо те убило, да не да Бог!“, „Да те огањ не изгори“ и сл. Понеке жене гледају у прстен кад куну децу, верујући да ће клетва погодити прстен, а не дете.¹⁰ Такође, неки сматрају да се клетвом на клетву – „Мен помислила, теб да стигне!“ – зло може одбити, као и да се изговарањем речи: „У, пепел ти на језик“, односно троструким понављањем формуле *расклетве* – „Мене клнеш, теб да си уклнеш“, клетва може неутралисати.¹¹ И Вук Караџић је забележио речи којима се брани од клетве. Кад ко куне кога, треба рећи: „Из уста ти у њедра, а из њедара око ребара!“; и тиме одбити клетву од себе.¹²

Но, има и свадљивих жена, које као да су се „специјализовале и усавршиле“ у клетвама, које, незадовољне, често куну било кога и из било ког разлога, и то најстарашијим клетвама. „Међутим, њих не прихвата родбина, стиде их се њихова деца, нарочито ћерке, а у селу их се сви клоне.“¹³ Верује се да ће им се такво њихово понашање осветити. Тако, у

⁹ Hatidža Krnjević, *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973, 138, 140.

¹⁰ Податак добијен од проф. Владе Цветковског, чија је мајка тако чинила.

¹¹ Драгољуб Златковић, *Фразеологија страха и наде у пиротском говору*, Српски дијалектолошки зборник XXXV, САНУ и Институт за српскохрватски језик, Београд 1989, 72, 50.

¹² В. Ст. Караџић, *Српске народне пословице*, /даље: Пословице/ Просвета, Београд 1969, бр. 1652.

¹³ Неки, пак, проклињу такве жене: „Да вој се кућата с црни барјаци ућути, па да мане друји да клне и проклетствује!“ Д. Златковић, *н. д.*, 23.

пиротском крају причају како је нека баба Стевана „много љуто клела“, толико много да је почела да је боли глава, да јој се кост извила на страну и уста јој отишла на страну.¹⁴ Уврежено је схватање и да неправедно изречена клетва неће погодити онога коме је упућена, већ ће се вратити ономе ко ју је изрекао.

Дејство изречене клетве односи се на будућност, на неодређено будуће време. Изазвана виша сила делује стихијно. Она може деловати одмах, али и после дужег времена, тј. на неког потомка онога ко је проклет, чак, верује се, и у деветом колону. Сматра се да виша сила може деловати на клетвом предложени начин, али да се зло њоме пожељено може конкретизовати и некако другачије. Укорењено веровање да ће се клетва кад-тад испунити, и да од ње прети не само исказано него и неко неодређено зло, чини да од клетве сви стрепе и зазиру.

б. Колективне клетве

Клетва има своју социјалну и психолошку функцију. Она, с једне стране, омогућава извесно растерећење појединца коме је нанесена неправда, док му, с друге стране, пружа субјективно уверење да ће злотвор или насилник бити кажњен. На друштвеном плану, макар имагинарним кажњавањем, биће задовољена нарушена правда.¹⁵

Клетва као друштвени институт јавља се у обичају анатеме – колективног проклињања, затим као условна клетва која је веома блиска заклетви и као саставни део самог института заклетве.

¹⁴ Види: Д. Златковић, *исто*, 7, 84.

¹⁵ По народном тумачењу, у Срему се клетвом „правда дели на пола“, односно клетва је „пола правде.“ Љиљана Радуловачки, *Клетва као социјална категорија и психолошка одредница*, Етнографски музеј у Београду и Музеј Срема, Београд 2001, 15.

Обичај колективног проклињања задржао се и у XX веку, у деловима источне Србије, под називом „проклетије“ или „темије“, „натеме“ (од анатема),¹⁶ а постојао је у XIX веку у Црној Гори и Херцеговини под називом „амине“. Проклиње се непознати кривац за паљевину, убиство, крађу или неко слично злодело. Недељом или празником сакупе се људи на месту штете, или на раскрсници, на незнаном гробу, код записа или неком другом месту, где пободу колац или дрвени крст уз који сваки од присутних, уз изрицање клетве „Проклет да је ко запали, уби, похара...“, спусти по камен. Клетвену гомилу нико не растура, већ се у пролазу на њу још и донеће камење.¹⁷ Верује се да ће правда бити задовољена путем овог обичаја колективног проклињања, али исто тако се претпоставља да ће страх од вишеструке и тако кондензоване клетве одвратити од таквих работа потенцијалне починиоце.

¹⁶ Љ. Радуловачки описује неколико начина извођења колективне клетве, тј. „натеме“, у источној Србији, који се разликују од горенаведеног. Један је посебно сликовит: у смирај дана, на месту где се састају две воде, окупљају се свечано обучени сељани и ритуал почињу колом. Затим, поред четири погаче на којима је упаљено по једанаест свећа, бајалица изговара клетву у облику басме. Циљ је да се под психичким притиском кривац сам открије. Поред навода архаичних извођења „натеме“, или у Звижду „напојнице“, који су се обављали све до шездесетих, Радуловачки указује и на трансформацију тог обичаја (одвија се у кафани). Љ. Радуловачки, *н. д.*, 35-37.

Обичај колективног проклињања – анатеме био је раширен и у Бугарској. Види: Панайот Маджаров, *Клетвата и анатемата в бита и фолклора на странджанци*, Бугарски фолклор кн. 4, София 1986, 45-50.

¹⁷ Види: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, /даље: СМР/ Нолит, Београд 1970, под *проклетија*; види: Стојан Новаковић, *Село*, СКЗ, Београд 1965, 86.

6. Условне кетве

Условна кетва¹⁸ се користи као средство којим ће се појединац или група људи присилити да поступи по жељи онога који куне, тј. да нешто учини или не учини, јер ће се кетва остварити само у случају непослуха. Условну кетву бисмо могли одредити и као врсту заклетве, која се, по правилу, изриче у неком критичном тренутку ради присиљавања на одређено поношање у датом моменту.

У народним песмама је често такво условљавање. Неретко је мајка та која, прихватајући се дојке, речима: „Проклета ти моја храна била, ако злато са коња не снимиш“ (*Омер и Мерима*), или „Ако стару не послушаш мајку, губало те материно млеко, разгубало, па те ошагало“ (*Мати крвница*), присиљава сина да поступи по њеној жељи. А ђакон Јован у песми *Душан хоће сестру да узме* упозорава Роксанду речима: „Ак’ узела мила брата свога, Божја од вас не остало трага, до ван змије и камена станца.“ Условна кетва се не мора односити само на појединца, већ и на већи број људи, када владар или вођа, обично у критичном тренутку, подстиче своје људе на одређено понашање користећи се и овом врстом застрашивања. Условном кетвом зове кнез Лазар на Косово, да би се пружио отпор Турцима: „Ко је Србин и српскога рода, (...) А не дошо на бој на Косово, не имао од срца порода ...“ Условном кетвом се послужио крајем XVIII века и Петар I Његош да би измирио закрвљена братства Брајиће и Његуше, која су се измирила из страха пред проклетством.¹⁹

Међутим, условна кетва гради један посебни друштвени институт – заклетву. Заклетвом, заклетвеник излаже себе или оно што му је најдраже и најсветије дејству кетве, под условом да је нетачно оно што тврди заклетвом потврде, или ако

¹⁸ Ј. Продановић издваја „условне кетве“ као посебну категорију. Ј. Продановић, *н. д.*, 197-198.

¹⁹ Види: *СРМ под кетва*.

не испуни заклетвом обећања дату веру. Кривоклетник или вероломник подлеже друштвеној осуди, а понекад и санкцији позитивног законодавства, али истовремено и оном што клетва носи у себи, тј. казни натприродних сила. Својим широким спектром деловања – како у правним питањима, тако и у односима међу људима – заклетва, премда у својој суштини представља условну клетву, бива веома важан друштвени институт којим се избегавају или разрешавају конфликтне ситуације у међуљудским односима.²⁰

Баш тиме што се заклетвом разрешавају или предупредују конфликти у међуљудским односима, она се разликује од клетве, која првенствено указује на поремећај у тим односима, бивајући израз немоћног беса и ојађености због неке штете или неправде. Клетва исправљање тог поремећаја, тј. извесно задовољење правде, препушта искључиво вишој сили, и то на неодређено време. Само се делимично клетва може посматрати као друштвени институт који – као средство застрашивања – предупредује злодела и неправду.

Тежина клетви

По народном схватању, нема свака клетва једнаку тежину, па је у том смислу важно ко је коме изриче. Тако се тешком клетвом сматра родитељска клетва. Деца, посебно према схватањима патријархалне средине, дугују родитељима захвалност и послушност, а када то изостане, родитељи куну. У народној књижевности бројни су примери мајчинске клетве, која се често, чак и кад је „нехотична“, испуњава. Па ипак, сматра се да се мајка и покаје, док очеви, који ређе проклињу, „куну из срца“, ²¹ те је њихова клетва још опаснија и ефикаснија. Позната је клетва краља Вукашина: „Сине Марко, да те Бог

²⁰ Види: Л. Ђановић, *Заклетва на тлу СФР Југославије*, Посебна издања ЕИ САНУ, књ. 16, Београд 1977, 21-23.

²¹ Д. Златковић, *н. д.*, 89.

убије!/Ти немао од срца порода,/И да би ти душа не испала,/Док турскога цара не дворио.“ Кумова клетва је такође тешка, јер је кум посредник између појединца и више силе – Бога, те се сматра ближим Богу, који се подразумева као извршитељ клетве. Дакле, у овим случајевима клетва добија на снази, јер је изричу особе које имају висок породични или друштвени статус. Међутим, у нас се верује да је једна од најтежих клетви она коју изиче остављена девојка. Опањкати девојку, или јој пак онемогућити добру удају, сматра се великим грехом. Клетва је, ипак, првенствено „оружје“ обесправљених и нејаких. „Куне онај коме недостаје снага да заповеда, ко нема успеха кад моли и ко не сме да помишља да казни.“²² У народу се каже: „Сирак куне, рђа пријети, јунак трпи.“²³ Отуда се и верује „да Бог чује“ клетву удовице, сирочади и нејаких, изазвану нанетом неправдом.²⁴

Клетве у народној књижевности

²² Ј. Продановић, *н. д.*, 191.

²³ Ж. Требјешанин, *Реторика мржње...*, 111.

²⁴ А. Георгиева сматра да клетва – да би суштински била клетва и поседовала социјално условљен духовни смисао, тј. да би постала регулатор општеприхваћене праведности – треба да задовољава одређене услове. Наиме, као прво, она мора да буде реакција на неко кршење општеприхваћених друштвених норми, а као друго, снага њеног деловања зависи од друштвеног или породичног положаја лица које проклиње. Отуда она наглашава да се девојачка клетва, мада се у бугарском фолклору најчешће јавља, најређе испуњава, јер је девојка по свом породичном статусу на најнижој хијерархијској лествици. Ј. Продановић сврстава девојачке клетве у клетве заљубљених, јер девојке чешће куну, и дели их у три групе: клетве које су реакција на спречавање удаје за вољеног, затим на неверство драгог и оне које су су упућене супарници. Вероватно се у нас схватање да је девојачка клетва тешка односи првенствено на прву од ове три групе, јер је неопростив грех *скудити* девојку, а онај ко то учини, верује се, сав гори у паклу. Такође, наше схватање да „Бог чује“ клетве обесправљених удовица и нејаких не би се уклопило у поставку да снага клетве зависи само од хијерархијски високог положаја онога који куне.

Као кратка говорна форма, клетва улази у састав епских и лирских народних песама, као и балада. Такође се јавља као саставни део разних краћих говорних облика, на пример у заклетви, о чему смо већ говорили. Дејан Ајдацић, који је проучавао појаву и улогу клетве у разним жанровима усмене књижевности, уочава „присуство елемената басми у клетвама и клетвених елемената у басмама“, што сведочи о „прожимању ова два жанра.“²⁵ У тужбалицама се клетва јавља као вапај за осветом због нанесеног губитка. Опозиција клетви је благослов. Та два жанра, запажа Ајдацић, „могу се преплитати само уколико се међусобно поништавају (...) или уколико се један од ових жанрова служи оним другим жанром да би појачао сопствени исказ.“²⁶ „Двострукост прикривања и откривања клетвене поруке проширује емоционалну и естетску страну исказа,“²⁷ као на пример у клетви: „Ове године сина женија, а догодине снау удавао!“²⁸ Зло које се клетвом призива појачава се и „сабирањем клетви“, њиховим градираним низом који може да обухвати све сегменте човековог живота.

Језик клетви

Језик клетви може бити свакодневни, једноставан и директан, али много чешће је поетичан пун сликовите имагинације, језгровит. Искazi су сажети и у њима се користе разне стилске фигуре: метафора, хиперболом, метонимија, синегдоха. Перифраза, тј. описно исказивање нечега не једном

²⁵ Д. Ајдацић, *н. д.*, 1.

²⁶ Јавља се и преплитање ова два жанра – клетве и благослова, што може довести до двосмислености, а што се види из следећег примера: „Ја сам болан а синовити, бабо, какво ми мисле, нека ћи стигне. – У, Митре, како можеш тека да речеш? – Ама, бабо, па ли ми они добро мисле, и чекају да оздравијем.“ Д. Златковић, *н. д.*, 39.

²⁷ Д. Ајдацић, *н. д.*, 2.

²⁸ Славко Ацић, *Клетве у горњој Херцеговини*, Расковник 42, зима, Београд 1984, 8.

речју, већ са више речи које носе њена основна својства (нпр. *преселио се у вечност*, уместо *умро*) често је коришћена у клетвама. Она придоноси поетичности и необичности клетвеног исказа, али и чини да он понекад није „у првом тренуку разумљив, већ захтева од слушаоца извесну мисаону и имагинативну способност.“²⁹

У поетичном језику клетви понекад наилазимо на употребу еуфемизама и вишезначних израза, који онемогућавају сасвим прецизно разумевање клетве, односно пружају могућност да је тумачимо на више начина. Тако наилазимо на неколико клетви у којима се користи реч *видело*: „Видане, да Бог даде, видело да не видиш!“ „Видо, видело да не видиш!“ „Видо, Видо, да Бог даде, да си децата на видело не изнесеш!“ и „Видело да не видиш, курветино једна, да се не наситиш сас живот, да се не распаднеш у земљи!“³⁰ Реч *видело* означава: првенствено светлост, светлосне зраке, затим дневну светлост, дан, као и оно што се види, тј. видик, виђење. Али *видело* значи и небеско тело које светли (сунце, месец, звезде), као и извор вештачке светлости (зубља, свећа, гасна лампа, светиљка).³¹ Тако у прве две наведене клетве, поред имена Видан и Вида, која звучно и смисаоно појачавају клетвени исказ,³² можемо тумачити да се проклињаној особи жели губитак вида, односно губитак способности да види светлост, дан, сунце. У трећој наведеној клетви, упућеној, вероватно трудници, жели јој се да не може донети на *видело*, тј. на свет, дете. Тиме се значење

²⁹ Види: Ж. Требјешанин, *Реторика мржње...*, 117-118.

³⁰ Д. Златковић, н. д., 14.

³¹ Види: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, Београд 1962, под *видело*.

³² Та језичка „игра“ користи се у клетвама, као нпр.: „Миле, милос не видел!“ „Миле, свет ти не омилел!“ „Мирко, Мирко, да се не смириш. У гробишта да ти се смире кости!“ „Миро, Миро, мирку да немаш што си мојега Мирка затрела!“ „Ненаде, Ненаде, ти да се не надаш, ни на добро, ни на деца, ни на срећу!“ „Српко, кожа да те засрби па те никад не мане!“ Д. Златковић, н. д., 50, 56, 68.

речи *видело* проширује на овај свет, посредно – на живот. У четвртој наведеној, „видело да не видиш“ може значити губитак вида, али се исказ повезује са неживљеним животом, гробом и неприродним посмртним током. Ово упућује на то да би се, у овом случају, немогућност да се види *видело* могла протумачити као смрт.³³ Наиме, код нас се за замишљени свет у коме егзистирају покојници користе разне синтагме: онај свет, загробни свет, доњи свет. У народним тужбалицама се земаљски свет живих означава као бео, за разлику од света умрлих, који се означава као црн.³⁴ Термин *доњи свет* подразумева бивствовање под земљом и близак је термину *црни свет*, јер оба конотирају одсуство сунца и светлости, па и виђења. Отуда се речима „видело да не видиш“ метафорично исказује и жеља да дотична особа на коју се клетва односи – умре.

Тако поетска формулација клетве „видело да не видиш“ може значити да се њоме неке жели слепило, али исто тако може значити и да се неке жели смрт. Међутим, у формулацији „Никад видело да не видиш!“, ³⁵ *видело* може бити еуфемизам за сунце, а сунце у преносном смислу означава творачку енергију и животну радост,³⁶ па се сходно томе

³³ У тужбаличком обраћању умрлом наилазимо на:

„Како ти је у тамнилу/Тамној мене!
У тамнилу без виђела/Виђ' ме јад!“

В. Карацић, *Српске народне пјесме*, /даље *Пјесме*/, књ. 5, песма 134.

³⁴ У клетвама се најчешће користе синтагме „овај свет – онај свет“. Занимљиво је да се јавља синтагма „бели свет“, али се њој не супротставља, (бар нисмо наишли), „црни свет“.

³⁵ Д. Златковић, *н. д.*, 57.

³⁶ У тужбалицама се смрт драге особе, а с њом и губитак животне радости и смисла, описује стиховима: „Сунце ми је с неба пало/у море је потонуло“. Татомир Вукановић, *Народне тужбалице*, Врање 1972, 121; Или: „У роду је несретна/А у дому прекорена./Сунца нема на истоку/И кад има не грије је/И кад грије вруће није!“ Или: „Доме, сунце са истока./Што ме тако одма зађе./Без уранка и огранка!“. Новица Шаулић, *Српске народне тужбалице*, Београд 1929, 79, 45. При анализи балада, Хатица Крњевић открива развој

клетвом жели одсуство ма какве среће проклињаној особи. Могућност таквог тумачења потврђују и клетве: „Да очеш да умреш, свекрво, па само два дана макар по тебе живила, да видим и ја видело“ и „И на овија свет, и на онија свет, видело да не видиш!“³⁷

Ова многозначност и кумулација смисла, произашла из поетског коришћења вишезначне речи *видело*, свакако доприноси психолошкој делотворности клетвеног исказа.

У тумачењу поетског језика народних клетви морамо ипак бити обазриви. Треба да имамо на уму да је клетва првенствено говорна форма. Она се изговара у одређеној средини, у одређено време, и упућује се одређеној особи. Код забележене клетве често знамо место и време њеног записивања, али најчешће не знамо ко је коме упућује. На пример, неке од записаних клетви су упућене волу који неће да се покрене, или узнемиреном псу, али на основу самог клетвеног изказа то није видљиво и ми то не бисмо знали да записивач није тако нешто, често у загради, означио. Међутим, ипак се, из контекста самог исказа често може закључити на кога је усмерена клетвом пожељена несрећа. Формула клетве може опстати и бити, такође, и својина другог, савременог времена или тумачења. Такав је случај са клетвом: „Свећа ти се угасила!“ Свећа својим пламеном симболише „живот појединца у његовој пролазности“³⁸, па бисмо на основу тога ову клетву могли тумачити тако као да се њоме жели нечија смрт. Поред тога, као обавезна у посмртном ритуалу, свећа се пали да би души умрлог осветлила пут на онај свет. Уколико неко умре без свеће, верује се да ће његова душа мучно тумарати по мраку, да се неће моћи

симбола сунца у народној поезији. Оно се у њој јавља не само као симбол спољашњег сјаја, већ пре свега као унутрашња енергија, као животна топлина и смисао. Види: Н. Крњевић, *Usmene balade ...*, 184.

³⁷ Д. Златковић, *н. д.*, 26, 38.

³⁸ Дž. К. Купер, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, /даље IETS/ Prosveta-Nolit, Beograd, 1986, под svetiljka.

видети са другим мртвима, понегде чак и да ће се повампирити, једном речју – неће наћи свој пут и смирење. Стога се „сматра као страшна клетва: Не дај му Боже среће ни при смрти свеће.“³⁹ Раширеност и увреженост овог схватања навела је једног сакупљача да повеже клетву „Свијећа му се утрнула!“ са наведеним веровањем.⁴⁰ Међутим, ако ову клетву сучелимо са другим поетским творевинама, као на пример са тужбалицама, у којима се слика угашене свеће често јавља, схватићемо да она симболизује и нешто друго. Појам свеће се ту искључиво везује за славску свећу која се пали у част свеца заштитника породице на дан славе. Слава се поистовећује са одређеном породицом и по традицији се преноси, као и породично име, само на мушке потомке. У тужењима наилазимо на стихове: „Ту су куће угашене/А свијеће утуљене!“, или „Ту се Бога не спомиње/Ни свијеће не ужиже/Ту је име погинуло!“,⁴¹ или „Кад ја виђех

³⁹ Тихомир Ђорђевић, *Неколики самртни обичаји у Јужних Словена*, /даље Неколики самртни обичаји.../, Наш народни живот књ. 4, Просвета, Београд 1984, 175. Важност „смртне свеће“ видимо и у томе што се њоме заклиње: „Тако ми ове свијеће, и тако ми се наша на умрли час!“ В. Караџић, *Пословице*, бр. 5287.

⁴⁰ Т. Ђорђевић наводи /*Неколики самртни обичаји...*, 175-176/ Л. Грђић-Бјелокосића, који за клетву „Свијећа му се утрнула!“ каже да значи „Не имао мушкога порода“, тј. „не имао никог ко ће му по смрти свијећу за душу запалити. Тога се народ веома боји, те држи за велику несрећу ако не остави мушкога порода иза себе.“ /*Из народа и о народу*, књ. 1. 211/ Речено наводи на закључак да само мушки чланови породице могу палити свећу за душу својим умрлима, а да мајке, сестре и супруге не могу, односно да је тај њихов чин безвредан. А то је потпуно нетачно. Насупрот томе, слава, која се слави и паљењем свеће свецу заштитнику дома, везана је за породицу чији је носилац домаћин, односно мушкарац. Уколико га нема, породица се гаси, а с њом и слава, односно славска свећа. У Мачви је забележена клетва: „Не имао славског колача!“ У њој није, као што видимо, симбол славе – свећа, већ је то славски колач, али то не утиче на смисао саме клетве; он остаје исти, тј. изражава жељу да породица проклињаног изумре. Љ. Радуловачки, *н. д.*, 42.

⁴¹ Т. Вукановић, *н. д.*, 112 и 77.

малог Митра,/Опет рекох благо мене!/Кад свијећа останула.“⁴² Отуда клетва „Свећа ти се угасила!“ у српској традицији првенствено изражава жељу затирања целе породице проклињане особе.

Већ смо напоменули да веома ретко у записима клетви наилазимо на забелешку о томе коме се клетва упућује. То је, у ствари, и разумљиво, јер једна иста формулација клетве, идентична или мало модификована, може бити упућивана различитим особама или коришћена од стране више људи. Међутим, у неким случајевима, то што не знамо коме је клетва упућена пружа могућност њеног двоструког тумачења, односно – онемогућено нам је њено сасвим прецизно тумачење. Тако клетва „Нема те ко закопати!“, ако је упућена младићу или човеку који нема деце, у свом контексту садржи и клетву „Немао деце“, а уколико је упућена човеку који има породицу, подразумева и жељу да му све потомство помре пре њега, односно – подразумева клетву „Потомство ти помрло!“ У овом примеру видимо како клетвени исказ, премда кратак, поседује сложеност и контекстуалности које се мењају према прилици, а у овом случају – у зависности од тога коме је клетва упућена.

⁴² Н. Шаулић, *н. д.*, 204. Налазимо и у заклетви: „Тако сви од мога рода не помрли и не имао ко крснога имена славити и у славу устајући свијеће палити!“ В. Караџић, *Пословице*, бр. 5325.

КЛЕТВЕ У ВЕЗИ СА СМРЋУ

У овом раду је пажња усмерена на клетве у вези за смрћу, односно на клетве којима се неке жели смрт и на оне које се односе на догађања после смрти. Изненадило нас је да те клетве нису тако честе као што смо очекивали. То је посебно уочљиво на корпусу од око 3 200 клетви и њихових варијација које је Д. Златковић сакупио у народном говору пиротског краја. Такође је то видљиво и у књизи Вука Караџића – *Српске народне пословице*. Наиме, многе од тих пословица и изрека незнатном преформулацијом могу, а често и постају, клетве у свакодневном говору. Велики број примера на једном месту пружа нам прегледнији увид у то на шта су или на кога клетве усмерене. Најбројније су оне којима се жели губитак здравља, физичког или психичког, да се особа разболи, да постане кљаста, или да изгуби неко од чула. Занимљиво је да се проклињаој особи често желе смањење или губитак вида, затим губитак говора,⁴³ а самим тим и могућност нормалне комуникације с људима, али се веома ретко жели, што је нађено само у једном примеру, губитак слуха. Премда на први поглед не бисмо рекли, слух је једно од најважнијих чула, не само у комуникацији већ и у оријентацији. У науци се сматра да је слух прво чуло које се развија још у пренаталном периоду и последње чуло које се са смрћу гаси.⁴⁴ Слух није – као вид – условљен положајем тела или светлошћу. Можда се зато верује да звук допире до мртвих и да они не бораве у безвучном свету. Важност звука као да се наслућује у народном твораштву, посебно у бајалицама, у којима се, како се чини, одсуством звука посредно покушава формулисати ништавило.

⁴³ Нпр. „Јега (да Бог да) га Бог заврже у језикат, па да не мож више да проорати (проговори)!“ Д. Златковић, *н. д.*, 39.

⁴⁴ Merilyn P. Zimmerman, *State of the Art in Early Childhood Music and Research*, II Conference MENC.

Клетве које се односе на смрт поделили смо на три основне групе:

1. Оне којима се жели ускратити смрт;
2. Оне којима се проклињаној особи жели смрт, било њој самој – било некоме њој драгој (које су и набројније);
3. Оне које се односе на догађаје после смрти.

Ускраћивање смрти

Природан ток живота завршава се смрћу. Једино је човек свестан те онеспокојавајуће извесности и труди се свим силама да тај тренутак, тренутак смрти, што више одгоди. Међутим, живот води старости и немоћи, понекад доноси болест и патњу, и тада се смрт сагледава као излаз или ишчекује као олакшање. „Сваком злу смрт је лијек“⁴⁵ – народна је изрека. Могућност да тај излаз ослобађања од патње буде ускраћен чини се подједнако застрашујућим као и могућност прекида живота. Отуда клетве којима се „ускраћује“ смрт делују подједнако страшно и мучно као и оне којима се жели смрт.

Клетве „Да Бог да се оковеш, па никада да не умреш, на онија свет да не отидеш!“, „Да не умре, него да се окове на туја земљу!“, „Да останеш на овија свет, па да се скамениш, па да се свиње сас дупе чешају оди тебе, а да ти Бог душу не прибира!“, „С душом се не раздвајао!“ и „Душу нема да испустиш што овија дом растурил!“ изражавају само жељу да се некоме ускрати смрт.⁴⁶ У клетви „Да Бог да се оковал на земљу, земља

⁴⁵ В. Карацић, *Пословице*, бр. 4793.

⁴⁶ Немогућност да се умре сагледава се као нешто страшно и у заклетви: „Тако ми се не закаменило дијете у жени, теле у крави, јагње у овци, свако сјеме у баштини, и *дух у костима!*“ В. Карацић, *Пословице*, бр. 5329. У неким случајевима, клетвом се условно „ускраћује“ смрт, све док се не догоди нешто што је проклињаном лицу мрско, или док проклињано лице нешто не испуни. Тако краљ Вукашин проклиње сина, Марка Краљевића:

да те не прибира!“ , жеља се проширује, имплицитно укључујући другу страшну клетву: „Земља ти кости не примила“, која се односи на *post mortem*. Понекад се у клетвама ускраћивање смрти комбинује са мучним животом, као на пример: „Не могао ни живјети ни умријети!“, или „Да Бог да се осушил ко дрво, душу у зуби да носиш, по путови да се влачиш, мир да не најдеш!“, или „Да Бог да пилићи ти хлеб из руку отимали! тј. да тако остариш и ослабиш да ти живот омрзне, а да не можеш умријети.“ Но најчешће се проклињаном жели и дуготрајна тешка болест: „Ега /Да Бог да/ се уконцил /укочио/, па да не умре никако !“, или дуготрајно мучно умирање, са одгодом смрти као олакшања: „Жив се на земљи распадао!“, „Да Бог да у постељу девет година да лежиш, и да се различиш!“, и још окрутније: „Девет године да лежиш, кроз очи трава да ти пронице!“⁴⁷

И у поезији наилазимо на сличне клетве:

„Бог т’ убио, заовићу Ристо!
Боловао десет годин’ дана,
кроз кости ти проницала трава!
Сва ти десна усахнула страна,
а кроз лијеву проницала трава!“⁴⁸

Овом клетвом се жели одгађање смрти некоме ко је жив, а поседује све одлике мртваца. У тужбалицама се често користи

„И да би ти душа не испала./ док турскога цара не дворио!“ . А Соломона је мајка проклела „да не умре док не види морске дубине и небеске висине“. В. Карацић, *Српске народне приповјетке*.

⁴⁷ По реду навођења: Д. Златковић, *н. д.*, 19; В. Карацић, *Пословице*, бр. 781; Д. Златковић, *исто*, 25, 26; Жарко Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, Расковник 49, Београд 1987, (44-48,) 46; Д. Златковић, *исто* 49, 19; Ж. Требјешанин, *исто* 46; Д. Златковић, *исто* 19, 35; Ж. Требјешанин, *исто* 45; Д. Златковић, *исто* 20, 31.

⁴⁸ Н. Krnjević, *Usmene balade*, 441, песма *Biserbegovica*.

поетска слика траве која ниче из костију умрлог. А исту налазимо и у девојачкој клетви којом се жели смрт:

„Сад на теби бијела кошуља,
до два дана за те покров била.
Кроз кости ти трава промицала,
кроз нокте ти мрави пролазили,
крвцу пили, месо разносили.“⁴⁹

Окрутно је неком желети да буде „живи мртавац“, али следећи пример – „Здравје да немаш, црвци да те једу, пијавице да те пију, да се распадаш и да се никад не распаднеш“ – још је страшнији, јер имплицитно укључује још једну клетву. Наиме, у пиротском крају је једна од најчешћих, па по свој прилици и најтежих клетви она, која се односи на догађање после смрти да се тело умрлог не распадне.

У песми *Проклети Дука Шетковић* наилазимо на кумулацију клетви. Протерана, претучена и ослепљена мајка проклиње Дука да се на путу разболи, да не може стићи до дома и видети љубе, да нема порода, и затим каже:

„Немила те болест допанула;
Боловао дана и година,
Дан по данак девет годинница,
На теб' здрава не остало меса,
А што љута болест не тргала!
Од кости ти месо отпадало...
... А на очи мухе нападале
И сваке ти јаде задавале
Па не мого умр'јет ни пребољет
За земана девет годин' дана!“⁵⁰

⁴⁹ Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Вук Карацић, Београд 1984, под *клетва*.

⁵⁰ *Hrvatske narodne pjesme*, Matica hrvatska, Zagreb 1896, knj. I, 134, цитирано према: Ј. Продановић, *н. д.*, 206. У народној књижевности се описи дуготрајног, мучног умирања не јављају само у клетвама, већ и као

Поред одгоде смрти и дугогодишњег мучног умирања, мајчина клетва се протеже и на *post mortem*: да га ни земља ни море не приме већ да му врране и гаврани кости разнесу где људска нога не допире.

Клетве којима се неке жели „ускратити“ смрт усмерене су заправо на то да промене природни ток, поредак⁵¹. Оне су често комбиноване са жељом да проклети има мучан живот, без излаза који смрт пружа, или да му одгоде смрт, уз дуготрајно, тешко умирање током кога ће он бити „живи мртац“. У понекима се та жеља за поремећајем природног тока протеже и на период после смрти, било тиме да се тело не распадне било да остане несахрањено, без гроба. Можда баш због тога клетве којима се жели „ускратити“ или одгодити смрт делују тако застрашујуће.

Жељење смрти

Особа која куне може усмерити клетву на саму себе, али много чешће су зле жеље исказане клетвом упућене некој другој особи.

последича греха који се тиме окајава на овом, а не на оном свету. Тако се у песми *Бог ником дужан не остаје* јавља исти мотив: „Разбоље се млада Павловица,/Боловала девет годин’ дана/Кроз кости јој трава проница/У трави се љуте гује легу,/Очи пију, у траву се крију.“ Њено дуготрајно умирање последица је греха, јер је она, да би завадила мужа и заову, убола вранца, убила сокола и преклала сопствено дете, а за све то окривила заову, коју је због тога брат растргао везавши је коњима на репове. И како то већ у поезији бива, само идентична смрт може донети искупљење и ослобађање од мука: и Павловица скончава везана коњима за репове. В. Караџић, *Пјесме*, књ. 2.

⁵¹ „Ко се рађа, тај и умире“ и „Ко се роди, онај ће и умријети“ јесу пословице којима се формулише природни животни ток. В. Караџић, *Пословице*, бр. 2565, 2587.

Уклињање себе

Понекад се клетва упућује самоме себи. У пиротском крају је Златковић забележио: „Има теке понекоје па само си себе клне, има разни народ.“ Таква је, на пример, клетва: „Нека цркнем, само да ме нема!“⁵²

Један жанр народног стваралаштва у коме се јавља уклињање самога себе, додуше условно, јесте заклетва. У њој заклетвеник ставља себе, своје најмилије, или оно што му је најдраже и најсветије под *условну клетву*. У неким се под условну клетву ставља сам живот, као нпр. „Тако не цркао!“, „Тако ме земља сунцу не отела!“, или „Тако ми мајка тавне вијенце не свила прије сјутра!“. У другима се помиње сам начин умирања: „Тако ме живи огањ не сажегао!“, „Тако не убио сам себе!“, „Тако срамотно не погинуо!“, „Тако ми лако умријети!“. У трећима се под условну клетву ставља оно што долази после смрти, било да се односи на посмртне остатке било на замишљено онострано: „Тако од мене вјетар месо не носио!“, „Тако ми земља кости не изметала по девет пута на ноћ, а по девет пута на дан!“, односно „Тако ми Бог душу од нечастивога сачувао!“⁵³

При уклињању себе, клетва може бити усмерена не само на живот особе која куне, него и на живот оних који су тој особи драги, или на кућу, односно породицу као целину. Тако, у балади, Алибеговица из чежње за мајком куне своје дворе:

„Двори моји, остали ми пусти!
Откад сам ја млада доведена,
ја нијесам своје мајке вид’ла.“

⁵² Д. Златковић, *н. д.*, 38, 55.

⁵³ В. Караџић, *Пословице*, бр. пословице по реду навођења: 5200, 5174, 5266, 5172, 5407, 5262, 5415, 5246, 5218.

Та *нехотична клетва* покреће лавину несрећних догађаја и како то већ у баладама бива, доводи до трагедије. Алибеговица креће на пут да би видела своју мајку. На путу јој стиже порука да се врати, јер јој се „куга у двор уселила“ и обе кћери су се разболеле. Али она одговара: „Не вратих се док не видим мајке,/да су вала и обадва сина.“ На следећу поруку – да су се и оба сина разболела – она одговара да се не враћа „да с’ Алибег главом разболио.“ Међутим, кад је стигао глас да је и Алибег болестан, она као да се освешћује и журно се враћа, али прекасно, јер једино може да их све сахрани и, уз тужбалицу, и сама од туге пресвисне:

„Двије кћери, двије кошутице,
а два сина, два сива сокола!
Алибеже сунце иза горе!
Али ти ме бијеше обасјало,
ал’ ми одмах за горицу зађе,
за горицу, под црну земљицу!“

Нехотично изговорена клетва, произишла из љубави према роду, и њено трагично остварење јесте оно што Алибеговицу доводи до спознаје да је њена срећа у дому, да су деца и Алибег оно сунце, она светлост која даје смисао њеном животу. Клетва је овде употребљена и као средство којим се осликава поглед на свет по коме је место жене уз мужа, а смисао живота – породица и потомство.

Као што видимо, човек може усмерити клетву на себе, додуше условно – у склопу заклетве. Међутим, дешава се да особа незадовољна собом, или тужна и несрећна, уклиње саму себе.

Проклињање другог

Као што смо већ рекли, клетва је средство којим неко даје одушка својој љутњи или повређен тражи, макар фиктивно, неко задовољење, неку правду. Стога се клетва најчешће

упућује неком другом лицу. Већина клетви подразумева директно обраћање, управни говор, и у њима се користи заменица за друго лице. Међутим, бива да лице које се проклиње није присутно или је непознато, и у тим се случајевима користи заменица за треће лице.

Подела клетви које се односе на смрт као да се, некако, сама наметнула:

- а. клетве чије се зло жеље односе на лице које се проклиње,
- б. клетве усмерене на неког драгог проклињаној особи
- в. клетве чије је проклетство усмерено на кућу, односно породицу проклињане особе.

а. Клетве чије се зло жеље односе на лице које се проклиње

Клетвени искази којима се проклињаном лицу жели смрт могу бити директни, јасни и експлицитни, или могу бити индиректни, не увек јасни на први поглед, метафорични.

Директне клетве

Експлицитне клетве којима се жели смрт често су кратке као на пример: „Црко, да Бог да!“. Конструкција *да Бог да* честа је у клетвама. Међутим, у неким се Бог именује као директни извршилац клетве: „Бог те убио!“, „Бог те угасио!“⁵⁴ Схватање да Бог директно кажњава уврежено је у народу, али није сасвим у складу са хришћанским поимањем Бога. Занимљиво је да се у забележеним клетвама као директни извршитељи, поред Бога, не јављају светитељи, него женска света лица: Богородица, именована и као св. Марија, св. Недеља

⁵⁴ Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 44. В. Бован, *Говорне народне творевине*, Приштина 1978, бр. кл. 11. Пламен је, као што смо већ раније рекли, симбол „живота појединца у његовој пролазности“, а нестајање, гашење тог пламена означава симболично престанак живота, односно смрт.

и св. Петка. Можда се у томе крије траг старе богиње Велике Мајке, строге судитељке, која даје али и узима живот, а по смрти умрле прима у своје крило. У нашој традицији, неке елементе богиње Велике Мајке запажамо у односу према земљи као мајци – Мајка Земља.⁵⁵ Такође, неке особине Велике Мајке могу се наслутити у култу Богородице, а које се преко њеног имена – Марија – преносе и на Огњену и Блажену Марију.

Помен св. Недеље налазимо у забележеној анегдоти у којој се, кроз разговор бабе и њеног мужа, старог Солунца, сучељавају религиозни и атеистички поглед на свет: „Убила те св. Недеља, што блажиш на Распети петак, нече те Господ прибере?!“ – ‘Ја и не сакам /тражим/ да ме прибере. Нек теб прибере. Ти сваћи дан у цркву идеш, па сте ми досадили и ти и Бог’.⁵⁶

У овим клетвама, као и у примеру: „Умрел, а кроз косце ти трава проницала!“, или у поетичнијем примеру: „Мртвога те целивала мајка!“, „О, Антуне, мање те у мајке!“, једноставно се изриче жеља да дотична особа умре.⁵⁷

У клетвама „Врат сломио!“ и „Живо ти срце пукло!“ исказује се начин на који се жели да проклињана особа умре. Може се рећи и од чега: „Ватило те болка, па те не пуштило док душу не испустиш!“, „Болка те убила!“, прецизније – од које болести: „Колера те ванула, па да те нигде нема!“⁵⁸

Неретко се као узрок жељене смрти наводи ујед змије, као нпр. „Змија га заклала!“. Међутим, у тим клетвама се често јављају еуфемизми *непоменица* и *налетница* за змију, а

⁵⁵ Траг тога схватања налазимо у заклетвама „Тако ми земље која ме дала и која ће ме радовати!“ и „Тако ми земље која ме рани и која ће ме узети!“ В. Караџић, *Пословице*, бр. 200 и 201.

⁵⁶ Д. Златковић, *н. д.*, 72

⁵⁷ По реду навођења: *исто*, 73; Ј. Продановић, *н. д.*, 204.

⁵⁸ По реду навођења: Ж.Требежанин, *Клетве из Дробњака*, 47, 45; Д. Златковић, *н. д.*, 13, 12, 47.

запунула, запљунула, опржила и шинула за ујед: „Непоменица ти очи опржила!“, „Запунула је налетница!“, или „Шинула је гуја!“⁵⁹

Смрт од грома, те небеске ватре која као да исказује љутњу Свевишњег, појављује се и у клетвама: „Гром да грмне, трес да тресне, и њи да убије!“, „Гром те згромисао!“, „Од грома не утекао!“, или „Жива га муња спалила!“. Клетву „Боже те устријелило!“⁶⁰ можемо повезати са муњом, али је можемо и другачије тумачити. Наиме, реч *стрела*, с којом је *устрелити* у вези, јавља се у народној књижевности у значењу оружја, муње (грома), а у тужбалицама је еуфемизам за изненадну болест.⁶¹ Отуда се *устријелило те* може тумачити као „погодило те тане“, „ударио те гро“, или „смртно се разболео“.⁶²

Дављење у речи или набујалом потоку сматра се неприродном смрћу, те она у неким крајевима повлачи за собом сахрањивање ван гробља, као што то бива и са другим

⁵⁹ По реду навођења: Ж.Требјешанин, *Реторика мржње...*, 118; С. Ацић. н. д., 7; Ј. Продановић, н. д., 204.

⁶⁰ По реду навођења: Д. Златковић, н. д., 16; Јб. Радуловачки, н. д., 76; Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 46, 45, 44. У новобрдском крају се за оног кога је гром убио каже „тај је као велики светац“, сахрањује се у гробљу, а о четрдесетодневном помену обилази му се, поред гроба, и место погибије. Татомир Вукановић, *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији*, Војноиздавачки завод и Verzal press, Београд 2001, 185.

⁶¹ И у клетви „Стрела те укочила!“, *стрела* је еуфемизам за болест. В. Бован, *Говорне народне творевине*, кл. бр. 106. Употреба речи *стрела* у значењу изненадне болести проистиче из њеног веома сложеног симболизма. Наиме, она је, између осталог, симбол „оштрога шиљка који лети у даљину да изненади и убије своју жртву“. Затим, стрела је симбол усуда и изненадне, муњевите смрти. Види: J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola* (даље: RS), Zagreb 1987, под *strijela*. „Хомер употребљава стреле као симболе бола и болештине, које богови, нарочито Аполон, одапињу на људски род.“ /IETS, под *strela*/.

⁶² По реду навођења: Д. Златковић, н. д., 15; Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 46, 45, 44.

случајним погибалцима и самоубицама.⁶³ Стога клетве: „Мајка те, да Бог да, с куком из Саве вадила!“, „Да Бог да те мутна Марица однела, да те однесе!“ и „Да одеш на Дунав под мутну воду, име да ти дође, а ти да не дођеш!“ могу имати и ту додатну тежину.⁶⁴

У клетвама се као починитељ жељене смрти наводи и оружје: „Да Бда нож му се у срце забило, што това напраји!“, „Пушка те убила!“, „Заклала те пушка црногорска/твоју русу однијела главу!“, или „Пред топовским зрном летијо!“⁶⁵

Понекад се клетвама не наглашава начин него време смрти: „Не исчека зоре!“, или метафорично: „Не зорила, да Бог да!“ или: „Еј, Зарко, Зарко! Зорле ти, Зарко, душа испадала. Да штукнеш /нестанеш/, Зарко, па да цркнеш, и зору да не дочекаш, да Бог даде!“ Клетвом живот може да се ограничава до одређеног тренутка: „Да си жив и здрав док сламка прегори!“, или пак дана: „Не исчека Петров дан!“⁶⁶

Опасности путовања, одласци или враћања после дугог одсуствовања нашили су своје место и у злим жељама клетви: „Да не дојдеш, него мртва да дојдеш!“, „Да Бог даде дом да се не вуне!“, „Пошал, стигал, а да Бог да, жив се не вунул!“, „Да Бог даде да те отрују по путишта, негде у јендек да умреш!“, или „Море дома живу да те не затече, ка се вуне!“⁶⁷

⁶³ По народном веровању, оне који се утопе, смрзну или изврше самоубиство, а понегде и погинуле од грома, не треба преносити „да не би било суше и града“, већ их треба сахранити на месту погибије. Види: Т. Ђорђевић, *Неколики самртни обичаји...*, 223-224.

⁶⁴ Љ. Радулочавки, *н. д.*, по реду навођења: 81, 25, 78, 79.

⁶⁵ По реду навођења: Д. Златковић, *н. д.*, 18; Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 46; Ј. Продановић, *н. д.*, 200; С. Ацић, *н. д.*, 8.

⁶⁶ По реду навођења: Ж. Требјешанин, *исто*, 46; Ацић, *исто*, 7; Д. Златковић, *исто*, 37, 24; Ж. Требјешанин, *исто*, 46.

⁶⁷ По реду навођења: Д. Златковић, *исто*, 25, 22, 63, 22, 51.

У понеким случајевима нам садржај исказа омогућава да наслутимо да незадовољство изазвано понашањем друге особе представља разлог изрицања клетве као нпр. „Дигни се, не дигал се! Да ти кућа опустеје, да кости тува оставиш, и да ти кроз косће трава прооди!“, или „Да легнеш па да се не дигнеш, какав си!“⁶⁸

У неким, мало дужим клетвеним исказима можемо наслутити неку причу, неку конкретну ситуацију која им је претходила: „Да Бог даде да те некој утепа, па да ни /ме/ спаси од тебе, и село да спаси!“, „Од кућути ми тражиш. Да Бог да те саранила, да Бог да ти ја свечу запалила!“ Јасно је да се овде алудира на посмртну свећу. „Оч на имање да ну седнеш. Бог да те убије, рђо проклета!“, и „Што си ми отел земљицуту на децата сирочетија, да Бог да никад жив да не одиш по њу, него у мртвачћи сандук да те доведу, сас мртвачка кола!“ куне снаја девера који се „домогао њиве која је припадала братанцима“. У клетвеном исказу: „На бандеру да повисиш. Па после и плакате по дрвја и бандере да ти повису!“ запажају се нови, савремени елементи обредне праксе.⁶⁹

Људи се плаше не само смрти већ и самог тренутка умирања, тако да се он, тај последњи тренутак живота, помиње у заклетвама⁷⁰ и појављује у клетвама повезан са оним од чега човек стрепи: „Да Бог даде да ти чужди /туђи/ људи воду давали и служили (пред смрт)!“ и „Да Бог даде да ти своји при главу не постоју!“; тј. кад умире и кад је на одру.⁷¹

У понеким клетвама се јављају митолошка бића као извршиоци клетве којом се проклињаном жели смрт: „Виле га

⁶⁸ По реду навођења: Д. Златковић, *исто*, 31, 24, и варијација с. 52.

⁶⁹ По реду навођења: Д. Златковић, *исто*, 22, 52, 71.

⁷⁰ „Тако ми конца који ме чека“, „Тако ми најзадње уре“, „Тако ми смртне уре, која ме чека и која ме не може проћи“ и „Тако ми страшне уре (која ме чека)“. В. Карацић, *Пословице*, бр. 5274, 5353, 5358.

⁷¹ Д. Златковић, *н. д.*, 22.

растргле!“; „Да Бог даде самовиле га однеле!“; „Виле га однеле!“; или „Сотона и анатема га било!“ и „Враг га изео!“; „Ђаво те изео, да те изе!“ Клетве у којима се помиње митско биће, ђаво, не односе се на сам тренутак смрти, већ на оно што се »догађа« умирљом по смрти.⁷²

Метафоричне клетве

Жеља да проклињано лице умре не исказује се увек директно. Често је та жеља изражена суптилније – посредно. Користе се „сталне формуле, јер оне ‘памте’ стварну, давну везу која је опстојавала на веровањима и самим тим била реалност живота. (...) У њима стваралачки активним а постојаним, леже изворне вредности универзалног језика симбола, етнографске успомене, одломци обредне праксе и религијске представе, с великим дејством на контекст који, дабоме, и сам делује на њих. Оне га заправо често чине необичним, дифузним, нејасним или езотеричним, самим тим што је у њима похрањена поетски уобличена меморија из давне прошлости, и што се то асоцијативно богатство ослобађа по својој логици и када се такви обрасци нађу у посве новом и по смислу супротном контексту.“⁷³ Помоћу „сталних језичких формула“, у клетвама се на посредан начин исказује жеља да проклињано лице, или њему неко близак, умре.

Низање, смењивање дана чини ток човековог живота, а исказом „Ега ми Бог не дал дни!“ жели се прекид тог тока. Дан, такође, асоцира на светлост и сунце, па се клетва „Сунце те не гријало!“ односи на то да је жив човек на земљи, а умрли под земљом – где сунце не допире, што се помиње и у заклетви „Тако ме земља сунцу не отела!“. По својој конструкцији, клетва

⁷² По реду навођења: Д. Златковић, *исто*, 14, 22; В. Карацић, *Пословице* бр. 555, уз коментар „женска клетва у војводству“; В. Бован, *н. д.*, бр. кл. 13, 96, 35.

⁷³ Хатица Диздаревић Крњевић, *Утва златокрила, делотворност традиције*, Филип Вишњић, Београд 1997, 49.

„Да му дође дан од воде! (удавио се)“ слична је са „Дође му судњи дан“. *Судњи дан* некако поседује двоструку конотацију. Прву: суђени дан је дан смрти, одређен од Бога или судбине. Каже се да „нема смрти без суђена дана“.⁷⁴ И другу: дан када ће човеку, након што умре, бити суђено за сва његова дела, добра и лоша, учињена за живота.⁷⁵

У метафоричним клетвеним исказима, проклињани се често повезује са нечим што асоцира било на само умирање, било на стање и опремање покојника, било на неку радњу која прати сахрањивање и сећање на умрлога.

Понекад се само помињањем црне боје, боје жалости, изражава жеља да проклињани умре, било да се она односи на платно, повој, или – као у овој клетви: „Да Бог да мајка за тебе црне аберове чула!“ – на глас, односно вест о смрти. Понекад се то не односи на проклињаног, већ на њему драге: „Кућа ти се у црно завила!“, или „Све му се црњело!“⁷⁶

⁷⁴ По реду навођења: Д. Златковић, *н. д.*, 34; Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 47; В. Караџић, *Пословице*, бр. 5174; В. Бован, *н. д.*, бр. кл. 27; В. Караџић, *Пословице*, бр. 3473. Каже се и „Мука душе не вади, но суђени дан“ *Исто*, бр. 3118.

⁷⁵ По есхатологији првих векова хришћанства, умрли који су верници почиваће све до краја времена, тј. до Христовог повратка, када би требало да се пробуде у рају. Од XII, века Христов повратак на крају Времена повезује се са суђењем и одвајањем праведника од проклетника, што је инспирисано Јеванђењем по Матеји. Међутим, од XV века долази до промене, тј. суђење се више не одвија на крају Времена, већ у тренутку смрти. Види: Filip Aries, *Eseji o istoriji smrti na Zapadu*, Rad, Beograd 1989, 37-39.

⁷⁶ В. Бован, *н. д.*, бр. кл. 22; Љ. Радуловачки, *н. д.*, 82, 90. Стих „Полетеше два врана гаврана“ чест у народној епизи, припрема слушаоце на вест о нечијој смрти. У тужбалицама се вишеструким понављањем придева *црн* наглашава присутност смрти и туге коју она проузрокује. Навешћемо само два примера:

„Кад ми црна карта дође,
Црна карта и куверта
У црnilо потписана,

Смрт неког драгог, а поготово детета, изазива тугу, плач и кукање: „Кукала му мимо друге мајка!“⁷⁷ или „Љубовце вам ваше удовале, а мајке обје закукале!“⁷⁷ На вест о нечијој смрти почиње нарицање. У неким крајевима су жене при томе гребале лице и бусале се песницама у груди. Али плач и нарицање нису се свуда завршавали сахраном. „У етничкој Херцеговини и Црној Гори и Приморју на саборовима и скуповима тужилице се окупљају у скупове“; оне ту туже и то понекад „прекида коло младих, који се често на глас тужилице окупе око ње остављајући коло.“⁷⁸ „На сабору или каквој светковини тужи се ‘на аљине’, ‘на слику’, ордење, оружје, накит или какву другу ‘биљегу’ од умрлог. (...) Тужење на предметима зове се у народу ‘тужење на аљине’.“⁷⁹ Овај обичај је искоришћен у клетви „Кукала му на обојке мајка!“⁸⁰ да би се на посредан начин некоме пожелело да умре.

Златковић је у пиротском крају забележио десетак клетви у којима се жели да одећа дотичног остане празна: „Да си испразниш бревенецита!“ /традиционалне чакшире/ и „Да ти опустеју бревенецита!“⁸¹ Или: „Да ти запустеје капата!“⁸¹ „Да ти опразнеје капата!“⁸¹ „Да ти под капу ништа нема!“⁸¹ и „Капата да

Да се мајци црне данци,
А сестрама цио вијек.“ /Н. Шаулић, *н. д.*, 186./

„Црно коло наоколо,
Црњела се кућа твоја
И жалосна тужна мајка,
Тужна мајка, црна чавка,
Црна чавка, црноперка.“ /Т. Вукановић, *н. д.*, 140./

⁷⁷ По реду навођења: С. Ацић, *н. д.*, 7; Ј. Продановић, *н. д.*, 200.

⁷⁸ Н. Шаулић, предговор, *н. д.*, 24-25.

⁷⁹ Т. Вукановић, предговор, *н. д.*, 14.

⁸⁰ С. Ацић, *н. д.*, 7.

⁸¹ Д. Златковић, *н. д.*, 28, 30, слично 24.

ти опустеје!“⁸² Или: „Дрејете /део одеће/ ти запустеле!“ „Дрејете ти на плот повиселе, да нема кој да ђи носи!“ „Опустели ти папучити, па ђи Циганће носиле!“⁸³ Ове клетве не асоцирају на „тужење на аљине“, јер у пиротском крају није уобичајено тужбаличко тужење, већ на обичај да се „празна“, „запустела“ покојникова одећа окачи на плот, или се пак да сиротињи и Циганима⁸⁴.

Последњи целов при опраштању од умрлог чини да се промена топлог и живог у хладно и мртво тело посебно осети и доживи као још једна потврда губитка драге особе, па се отуда баш то наглашава у клетвама: „Мајка га у ледене очи љубила!“, или у облику заклетве: „Тако ме у студено чело приђе данашњег дана не љубили!“ Када се у клетвама мисли на последњи целов, онда се он често повезује са очима, које су због своје покретљивости одраз животности и, како кажу, душе, уз наглашавање да су мртве: „У мртве га очи мајка пољубила!“, као и у заклетви: „Тако ме приђе сјутра у мртве очи не љубили!“⁸⁵

Помен камена у клетвама изазива вишеструке асоцијације: непокретност, беживотност, хладноћу⁸⁶ и обележје

⁸² Исто, 29, 30, 44. Изрека „Доста ће дотле пустих капа остати“ користи исту метафору за проток времена, тј. „доста ће дотле људи поумирати“. В. Карацић, *Пословице*, бр. 1072.

⁸³ Д. Златковић, н. д., 32, 60.

⁸⁴ У народу се верује да се душа умрлог „вије око куће“ још извесно време по смрти, па „да не би узнемиравала сроднике њој се изнесе било рубље, било одело умрлога и стави под стреху, па тако стоји четрдесет дана.“ Понегде се одећа умрлог окачи о високи крет на самом гробљу, из истог разлога. Види: Миливој Павловић, *Камен станац и везивање душе*, Гласник Етнографског Института САН II-III, Београд 1957, 636.

⁸⁵ По реду навођења: Ж. Требјешнин, *Клетве из Дробњака*, 45; В. Карацић, *Пословице*, бр. 5210; Ж. Требјешнин, исто, 45. В. Карацић, *Пословице*, бр. 3196.

⁸⁶ М. Павловић у својој студији *Камен станац и везивање душе* каже: „За наше језичко осећање камен је симбол неживога управо зато што је непокретан.“ Он затим наводи читав низ својстава човека која се одређују

гроба. Отуда се често користи као метафора: „Скаменио се!“ „У камен се скаменио!“ и „Да се напратиш ко камик, па камик да станеш, да Бог даде!“ У пиротском крају, неки уз изговарање ових речи трљају каменом о камен да се клетва „прихвати“. Као што се верује да камен може помоћи при „приватању“ клетве или везивању болести, тако се верује и да је он погодан да се за њега трајно веже душа умрлог.⁸⁷ Стога се гробови често обележавају каменим споменицима, па се *камен* у клетвама јавља и као еуфемизам за гроб: „Камене, на главу ти камик постојал!“ и „Камење ти при главу постојали!“ Својом непромењивошћу, својом постојаношћу, хладноћом и непокретношћу, *камен* као да се на неки начин поима као супротност животу, као на пример у клетви: „Камен му у дом!“ или „Девет ти каменова у дом!“⁸⁸

Покојник се полаже на одар и покрива платном, покровом.⁸⁹ Отуда се клетвом „Да Бог да покров да си купиш од теја паре што ми узе!“ посредно, али јасно, изражава жеља да дотична особа умре, као и овом клетвом која је упућена девојци:

уз помоћ одлика камена: за јаког човека се каже – чврст као стена; за неосетљивог – хладног срца каменог, за грубог – неотесан као камен, за непомичног – укипио се или скаменио. /с. 615/ Занимљиво је да „у околини Крушевца неудате девојке и неожењене момке зову *камена девојка* и *камени момак*, јер се мисли да је на њих пала нека клетва.“ Љ. Радуловачки, *н. д.*, 25.

Понекад, као у тужбаличком рефрену „Ками мене!“, тежина камена доводи до тога да се реч *кам* користи као еуфемизам за прилог *тешко*: „Ками ономе кога бију!“, „Ками ономе ко туђ кам премече!“ В. Караџић, *Пословице*, бр. 2106, 2107, или „Отац клања, мајка крсти, ками мени!“ (Отац ми муслиман, мајка хришћанка, тешко мени.) /забележено на северу Црне Горе, по обавештењу А. Јовановића/.

⁸⁷ Види: М. Павловић, *н. д.*, 645.

⁸⁸ По реду навођења: Ж. Требјешнин, *Клетве из Дробњака*, 46, 47; Д. Златковић, *н. д.*, 27, 43, 44; Ж. Требјешнин, *исто*, 45; Љ. Радуловачки, *н. д.*, 79.

⁸⁹ Традиционално се користи тканина биљног порекла, која се за покров сече каменом.

„Место црну шареницу за свадбу, црн покров вој /јој/ туре!“ Обичај је да се покровом, током ноћи, покрива покојничково лице, на шта се алудира у клетвама: „Ега /да Бог да/ ти туре црну крпу на очи!“ и „Платно ти на очи постојало!“⁹⁰

Правило је да се покојник из куће износи ногама напред. У клетви „Све му натраг, а пете напријед!“, истицањем да пете, које су задњи део стопала, иду напред, сликовито се наглашава промена која клетвом треба да наступи. Код Вука налазимо исту метафору у облику заклетве: „Тако ме напријед ногама не носили!“ Примећено је да се тело умрлог опушта, продужава. Каже се: „Дуни јуже да се бабе пруже!“ Истезање ногу је нарочито уочљиво при смрти животиња, па се оба та запажања јављају и у следећем исказу: „Тако ме сјутра отегнутих пета не нашли!“ а користи се и у данашњем колоквијалном говору: „отегао папке“.

Традиционални начин превоза умрлог од куће до гробља може метафорично да означава смрт. Налазимо га у облику заклетве: „Тако ме у четворцу не носили!“⁹¹

Клетвом „Оћути се, стужи ми се од твојуту песму. Да Бог даде на гробишта ти појали!“ асоцира се на опело при сахрани.

Обичај да се умрломе даје за душу такође се користи да се у клетвама, посредно, неке пожели смрт. Тако снаја проклиње девера који је у наслеђе добио већи део имања: „За душу да му се најде, па да не стигне пак брајћа да си превари!“, или „Това што ми је уктал! Да осакатере, да оћоравеје, за душу да му се најде!“⁹²

⁹⁰ По реду навођења: Д. Златковић, *н. д.*, 18, 50, 36, 62.

⁹¹ По реду навођења: С. Ацић, *н. д.*, 8; В. Караџић, *Пословице*, бр. 5184, 1142, 5201, 5211.

⁹² По реду навођења: Д. Златковић, *н. д.*, 36, 69.

На исти начин се у клетвама користи и обичај да се кити гроб, односно да се носе понуде на гроб: „Да Бог да на крстачу да му изнесу това што је набрал да се заштити из наше градинче!“ и „Да Бог да што ми је обрало и однело на гробишта да му изнесу!“⁹³

Дакле, као што видимо, у клетвама се понекад жеља да неко умре исказује посредно, и то најчешће на тај начин што се проклињани повезује са било чиме што је у вези са смрћу или асоцијацијом на њу.

Однос пошиљалац – прималац клетве

У записима говорних клетвених исказа, који су по правилу кратки, ретко је јасан однос између пошиљалоца и примаоца клетве. То је и разумљиво, јер један те исти клетвени исказ може да буде од истог пошиљалоца усмерен различитим примаоцима, или да има различитог пошиљалоца. Ипак, понекад се у самом тексту клетве апострофира лице коме је она упућена, тј. родбински однос пошиљалоца и примаоца, или се он наслућује.

Најчешће се то јавља у родитељским клетвама: „Девет метара у земи да те закопају, черко, па да те више не видим!“, „О, сине, мајћи не освануло!“, „Сине последње да ти је това сисање! (беби која је ујела при дојењу)“, „Сине, сине, свитка /муња/ да сине, у срце да те промљне!“, „Несу ми више синови. Два споменика поскоро да њим купим, па да ћи там запишем!“, попут ове у којој се наслућује да се односи на децу: „Да сте ви свата помрела, само башта /отац/ ви да је жив!“⁹⁴

Понекад се помиње шира родбина: „Свекрва ми дуговека била, од недеље до понедељника!“, или се наслућује да се проклетство односи на мужевљеву љубавницу: „Кад ми

⁹³ По реду навођења: *Исто*, 17, 20.

⁹⁴ По реду навођења: Д. Златковић, *н. д.*, 18, 58, 67, 67, 56.

легнеш при мужа, мртва да се дигнеш!“ Наведени примери су изузетак међу говорним клетвеним исказима у којима је однос пошљаоца и примаоца јасан.⁹⁵

Међутим, уколико се клетва јавља у народној поезији, однос између пошљаоца и примаоца клетве бива јасан и битан. Уз то, клетве у песмама, поготово ако чине битан елеменат поетске творевине, по правилу су развијеније и сложеније. У понекима се описује и испуњење изречене клетве. Навешћемо неколико примера.

У једној балади, а у баладама се, по правилу, чак и нехотично изречена клетва испуњава, мајка проклиње ћерку Фату зато што се успавала:

„Устан гори, не дигла се!
Каменом се каменила,
Мрамором се мраморила!“⁹⁶

Прекор за ову испуњену, готово безразложну клетву долази „као глас из гроба“, упућен мајци посредно:

„А бора ти, брате Мехо,
упитај ми миле мајке,
носи ли јој камен воду,
мете ли јој камен дворе?“

У другој балади, Хасанагиница има девет кћери и незадовољна изриче клетву: „А шта их је, и мање их било!“ Од свих њих, „сама оста мезимица Ајка“. Отац покушава да сачува то своје једино преостало дете, те „сагради јој кулу од олова“. У кули мајка успављује Ајку речима: „Нини, Ајко, однили те врази!“ На то дуне ветар и „оде кула праху и пепелу/оде Ајка јаду и чемеру.“⁹⁷

⁹⁵ По реду навођења: Ј. Продановић, *н. д.*, 194; Д. Златковић, *н. д.*, 42.

⁹⁶ Н. Крнјевић, *н. д.*, 140-141.

⁹⁷ Исто, 139.

Док основу балада често чини трагично испуњење изречене клетве, садржај неких песама је опис догађаја који изазива изрицање клетве, чиме се песма и завршава. Девојка проклиње мајку која ју је дала за недрага:

„Рајска јој се затворила врата,
А од пакла троја отворила,
Нека шета на која јо' драго!“⁹⁸

Занимљиво је да се проклетство односи на загробни живот и у песми у којој син проклиње мајку. Мајка Краљевићу Марку оклевета снају, рекавши да би она, да Марко није у кући, „спалила дворе“. Он, плаховит, извади нож и појури жену:

„А Марко ју руком дохватио
И остријем разбучио ножем,
Навр' ножа чедо извадио,⁹⁹
Па га носи Јевросими мајци:
'На ти, мајко, ово чедо мало!
Ево ти га, и живо ти било!
Колико ти оно живовало,
Толико ти добро души било!“¹⁰⁰

У песми *Дели-Вид*, брат проклиње сестру. Он се скрива. Три делије муче мајку и љубу да га покажу, али оне то и поред мучења не чине. Проказује га сестра. Када су ухватили Дели-Вида и повели га, он застаје и испија три чаше, намењујући мајци вино, љуби мед, а сестри „чашу пуну јада“. Гест здравице, који конотира добре жеље и неку врсту благослова, појачава ионако страшну клетву упућену сестри:

„Која мене казивала,

⁹⁸ Стеван Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*, СЕЗБ XLVIII, II одељ. књ. 20, Београд 1931, 351.

⁹⁹ Овај мотив се више пута јавља у песмама у којима се описује клеветање снаје, од стране свекрве, заове или неког другог из мужевљевог рода.

¹⁰⁰ С. Дучић, *н. д.*, 356-357.

ни за оке, ни за дојке,
већ за своје б'јело рухо.
Да Бог да га не дерала!
Ако ли га и дерала,
под њим чеда не чекала!
Ако ли га исчекала,
на војску га опремила!
С војске га не чекала,
већ чекала добра коња,
добра коња оседлана –
и на коњу рукавица,
пуна крви наливена,
мрком свилом заплетена!¹⁰¹

Ово проклињање се састоји из читавог низа клетви, и то тако да неиспуњење претходне води следећој која је још тежа, да би проклињању на крају снашло нешто најстрашније, а то је губитак детета. У овој песми „наздрављање ‘чашом јада’ асоцијативно се везује за будућу смрт сестриног још нерођеног сина посредством рукавице пуне његове крви, као још злокобније чаше која се не може испити“.¹⁰²

У песми *Ој Требово, висока планино*, сестра на инцестуозне инсинуације брата, више да би га опоменула, каже: „Мучи брате, загрмљело на те!“, на шта он одговара: „Макар,

¹⁰¹ Н. Крпјевић, *n.d.*, 436.

¹⁰² Д. Ајдачић, *н. д.*, 3. Ова сликовита и страшна клетва, са мањим варијацијама, јавља се у неколико песама. И као што у говорним клетвама могу да се мењају пошilhaлац и прималац, тако бива са овом клетвом у песмама. У једној песми, овом клетвом сестра проклиње снају, а у ствари – посредно брата, зато што ју је при удаји продао. Види: Ј. Продановић, *Антологија женске народне поезије*, Београд 1925, 201. У другој песми пак, ову клетву изриче момак девојци, условно, ако се не уда за њега, или његовог брата, или његовог побратима. С. Дучић, *н. д.*, 380-381.

сејо, и пуцало на ме!“ Убрзо затим настаје олуја и брат страда од грома.¹⁰³

У балади *Разболи се Хасанагиница*, сестра проклиње сестру. На самрти Хасанагиница оставља у аманет мужу да се ожени њеном сестром, јер верује да ће она најбоље пазити њену сирочад. Међутим, сестра се охоло односи према сирочићима. Умрла Хасанагиница јавља се у сну сестри и проклиње је: „И ти секо дуговјека била,/од недјеље до понедељника!“¹⁰⁴ Убрзо затим сестра умире, а ага се жени Фатом, која је децу пригрлила. И њој се Хасанагиница јавља у сну, али са речима благослова. Тако се у овој песми јавља опозиција клетва – благослов, али на један другачији начин, тј. у свом правом својству.

Јаша Продановић у својој *Антологији женске народне поезије* наводи песму *Сестринска љубав*, у којој брат проклиње својих девет сестара. Мотив због кога долази до проклињања чини да смо ту песму могли навести и као пример „ускраћивања“ смрти. Разлог зашто то нисмо учинили јесте тај што се клетвом не жели „ускраћивање“ смрти, већ је клетва последица тога што је смрт фактички ускраћена, јер се, можемо претпоставити, радило о коми или клиничкој смрти. На питање девојке зашто је три дана „обастало“, сунце одговара да је гледало како умире јединац у мајке и како, на њен позив, брату долази девет сестара. Оне брату доносе по кошуљу, коњица и јабуку, а најмлађа, поврх тога, и мараму, сокола и дуњу.

„Свака сеја помало јауче,
А најмлађа на земљицу пада.
Сеја паде а братац устаде:
`Бог убио све девет сестара,
Понајвише понајмлађу сеју,
Која ј` мене из раја кренула.“¹⁰⁵

¹⁰³ Н. Кмјевић, н. д., 437.

¹⁰⁴ *Исто*, 383-385.

¹⁰⁵ Ј. Продановић, *Антологија...*, 167-168.

Дакле, клетвом се овде не жели „ускраћивање“ смрти брату, него брат жели смрт сестрама зато што су га својом тугом и љубављу призвале натраг на овај свет, повратиле у живот. Метафора сунца које се три дана није појављивало представља лепу поетскау паралелу са младим животом који је замирао.

Проклињање, произашло из сукоба или неспоразума, не јавља се само између родитеља и деце и браће и сестара, већ и између снаје и мужевљеве родбине. Изазвано је међусобном нетрпељивошћу, а посебно је често између снаје и свекрве.

Више пута се јавља мотив младе и нејаке, тек доведене невесте, која је послата по воду, а дуго се не враћа:

„Свекар вели: што нам не би неве?
А свекрва: и не било нам је!
Зава вели да је отјерамо!“

Једино је девер брани речима „Тешка в’једра, а нејаке руке.“ А невеста све то чује и у кућу улази певајући:

„Свекар ми се на пут опремио,
на путу ми ногу уломио!
Свекрва ми дуговјека била,
од зорице до захода сунца!“¹⁰⁶

Свекрвина нетрпељивост према снаји, исказана речима „и не било нам је“, које се могу тумачити и као клетва, изазива невестину клетву. Лепој заокружености песме доприноси невестин благослов упућен деверу, као опозиција клетвама.

¹⁰⁶ Н. Крнјевић, *н. д.*, 410. У песми са истим мотивом – *Девер брани снаху*, клетва упућена свекру је тежа, док она упућена свекрви има исти смисао: „Свекре, бабо, на ћабу одио,/Не доспио тамо ни овамо;/Свекрвице, дуго живовала,/Од нећеље до понедељника!“ Ј. Продановић, *Антологија...*, 178-179. Код Златковића налазимо анегдоту у којој се изражавала иста жеља, али не клетвом него молитвом на Богојављење, кад се отварају небеса. Потом се снаја обраћа Богу: „Боже, Боже, да ли ме лоше разбра те ми мајћу прибра, или ја лоше реко па ми место свекрве мајћа умре.“/Д. Златковић, *н. д.*, 125/.

Видљив је, у претходном наводу, и заовин однос према снаји, али у песми *Зла заова* одбојност према снаји прераста у мржњу. Заова запажа пријатељство између снаје и девера, и то у њој буди љубомору и страшну мржњу, толику да отрује снају. Жалећи снају, девер изговара:

„Бог т’ убио, моја мила сејо!
Ти не стекла никад среће твоје,
Нити стекла ручнога ђевера!
Кад га стекла, очим’ га не вид’ла
а душа ти раја не виђела!“¹⁰⁷

Односи у ужој или широј породици описани су у многим песмама. Опевани су и сукоби који су толико заоштрени да доводе до изрицања клетви којима се ближим и даљим рођацима пожели чак и смрт.

Али многобројне су и песме које сврставамо у љубавне, тј. које опевају однос између момка и девојке. Међу њима има оних у којима се нехотично изговара нека тешка клетва, а да се озбиљно не мисли оно што се говори, као ова коју изговара девојка жељна миловања:

„Окрени се, не окренуо се,
Мртвога те окретала мајка;
Загрли ме, отпале ти руке!
Пољуби ме, усала ти уста!“¹⁰⁸

Међутим, има и оних у којима се опева девојчина туга и љутња због осујеђене љубави. Очај изазива осветничко расположење, изражено често кроз веома сурову клетву, као на пример:

„Сад на теби бијела кошуља,
До два дана за покров ти била;

¹⁰⁷ Н. Крмјевић, *н. д.*, 418.

¹⁰⁸ Ј. Продановић, *Наша народна књижевност*, 195.

Сад на теби златне токе Јово,
До два дана тахте јаворове;
Сад на теби зелена долама,
За дан, за два зелена травица!¹⁰⁹

У поезији, клетва је често коришћена или као елемент који покреће збивања о којима се у песми говори, или се јавља као њена завршница изазвана описаним догађајима. Отуда је веома важно јасно назначити ко проклиње и кога или шта проклиње, односно – ко је пошиљалац, а ко прималац клетве.

б. Клетве усмерене на неког драгог проклињаној особи

Проклетство клетве се не мора увек односити на особу која се куне. Оно може да се односи на некога или нешто што је драго или важно проклињаној особи.

Клетве усмерене на децу проклињане особе

По правилу, нешто највредније, нешто најдраже за човека јесу његова деца. Природа је тако удесила да родитељи, било да су у питању животиње или човек, брину за свој пород и штите га. Али човек свесно жели и воли своју децу, за њих се жртвује, његова су радост и понос. Међутим, поред онога што је природом условљено, и поред тога што деца представљају за човека његово свесно испуњење, можда постоји још нешто дубоко запретено, нешто што он готово да не жели ни самом себи да призна. Човек је једино биће свесно извесности смрти. На неки начин, децом човек надживљава смрт. Можда у нама, људима, постоји скривено осећање да деца на неки начин представљају штит пред смрћу. Деца „су за нас не само продужетак рода, већ и обећање наше личне вечности, можда не толико неомеђене вечности као религиозна вечност, али ипак вечности. (...) Смрт детета убија родитеље, она је атак на

¹⁰⁹ Исто, 203.

њихову бесмртност.¹¹⁰ Због свега тога се клетва којом се проклиње дете доживљава као нешто страшно, нешто што у човеку буди непрестану стрепњу. И баш зато, мржњом острашћена особа користи то осећање и проклиње децу особе која ју је повредила и ојадила.

Таква врста освете је честа, што показује множина клетви којима се жели смрт деце проклињане особе. Оне су сликовите и маштовите што појачава њихову убојитост.

Неке се односе на малу децу: „Да Бог да на свет (дете) не донела!“, „Ка/д/ родиш, да Бог даде, да си мртво детето у корито окупеш!“, „У црн повој да га повијеш! (Младој мајци)“, „Да Бог да јединчето ти се из колевку не дигло!“, „Умрело ти това што си једва дочекала да се роди!“ и „Чим родила, у земљу сродила!“¹¹¹, за коју је забележено да је изриче свекрва.

Друге се односе на децу уопште: „Обете ти се черће обесиле, да Бог даде!“, „Једно имаш ама и њега да немаш! Кој ти га је дал, нек ти га и узне!“¹¹², „Да си закопаш најмилијо чедо!“¹¹³ У клетвама у којима се жели смрт детету проклињане особе најчешће се користе метафоре које се односе на полагање умрлог детета у мртвачки сандук. Занимљиво је да у расположивом материјалу нисмо наишли ни на једну такву метафору која се односи на одраслог човека, односно – да није

¹¹⁰ Viktor Jerofejev, *Dobri Staljin*, Geopoetika, Beograd 2005, 65.

¹¹¹ Д. Златковић, *н. д.*, 18, 41, 72, 73. Љ. Радуловачки, *н. д.*, 27.

¹¹² Сличне клетве: „Једно имаш, да Бог даде, и њега изгубил!“, „Једно ти остало, да Бог даде, и без њега остал!“, „Две деца имаш, ни једно да не затечеш!“ Д. Златковић, *н. д.*, 58, 41, 31.

¹¹³ Варијације: „Да си закопа најмилије тува!“, „Да Бог да двата сина да закопаш!“, „Да си она закопа првото чедо, па да мане да се радује на моју несрећу!“, „Ега /да Бог да/ си закопаш најмилото, па да се на чужда (деца) радујеш!“, „Гроб тува да си ископа, и прво дете да си закопа, тува куде је преорал!“, „Што си тува копал, да си закопаш најмило. Јединцатога да си закопаш! А черку девојћу имаш, па и њу да закопаш!“ Д. Златковић, *н. д.*, 27, 16, 27, 35, 15, 78.

повезана са појмом детета. То нас наводи на закључак да је та метафора полагања у сандук повезана са асоцијативном аналогијом стављања малог детета у кревет да спава: „Једнога имаш, у сандук да га туриш!“, „Две дечица има, да ђи /их/ у један сандук тури, и две свечице да запали!“¹¹⁴ Друга метафора која се појављује у вези са децом јесте паљење свеће, при чему се наравно, мисли на „смртну свећу“: „Да Бог даде свече да си купиш за това што си у скут држиш и милујеш!“ и „Сас теја паре што ми не врчаш, свече да си купиш за децата!“¹¹⁵

Обичај да се посећује гробље и да се износе понуде при поменима јавља се и овде као метафора: „На најмило чедо на гроб да си изнесе!“, „Да Бог даде у гробишта на черћете на госје да идеш!“ и „Море да му неје живо. У гробишта да га тражи да му се порадује!“ У последње две наведене клетве, речи „госје“ и „порадује“, које иначе носе позитивну конотацију, својом иронијом појачавају снагу клетве. Понекад се снага проклињања постиже и изговарањем низа клетви, њиховом кумулацијом, као у случају ове очеве клетве: „Грбови си, сине, испрајали на децата. Један там, један там. Тува че ђи /Ту ћеш их/ закопаш куда си ми с кућуту пут пресекал, па црни барјаци да се вију! Све на гробишта да идеш, никакво видело да не видиш!“

Већ је напоменуто да је веома упечатљив клетвени исказ у облику благослова који клетва поништава: „Да ти је детето живо и здраво, па да се поћитиш /подичиш/ с њега! Али да неје за много, пред женидбу да умре!“¹¹⁶

¹¹⁴ Сличне клетве: „Једнога имаш, у сандук да га туриш!“, „Кад ти синат у војску појде у сандук да га туриш!“ Премда се ова клетва односи на момка дораслог до војске, она је усмерена на нечијег сина, дакле – управљена је на дете. Д. Златковић, *н. д.* стр. 31, 41, 42.

¹¹⁵ Д. Златковић, *н. д.*, 23, 66.

¹¹⁶ По реду навођења: Д. Златковић, *н. д.*, 53, 23, 51, 15, 29.

Клетве усмерене на неког од родбине проклињане особе

У једној култури у којој је смрти другога посвећено толико жалбених ритуала и установљено толико правила ритуалног понашања има релативно мало клетви усмерених директно на неку родбински блиску особу проклињаног лица, осим на његову децу. По правилу, оне су метафоричне: „Гологлав мајке да останеш!“¹¹⁷ а ова се управо везује за обичај да онај коме умре мајка или отац иде извесно време гологлав и на тај начин указује осталима да је у жалости за неким од родитеља, па се, аналогно томе, овом клетвом жели да проклињано лице остане без мајке.

Клетва: „Каменом се клела!“¹¹⁸ може се тумачити као „Гробом се заклињала!“¹¹⁹ тј. тако да се дотичној особи жели да нема никог свог, да јој сви помру, јер је камен еуфемизам за умрлог, односно за гроб, те да нема никог живог киме би се заклела. Међутим, народна књижевност, у којој се истиче љубав сестре према брату, сугерише једно одређеније тумачење. Сестринска љубав је посебно наглашена у тужбалицама, где наилазимо на стихове: „Која сестра брата нема/Та на небо сунца нема!/Сунце грије, мрачно ми је“, или „Сунце стаде, све нам паде/Кад нам у род брата неста!“ Како је у традиционалној култури уврежено схватање да је брат сестри нешто готово највредније,¹²⁰ заклетва у којој се сестра заклиње братом сматра се веродостојном и веома се уважава. Губитак брата тако има и ту димензију која се, поред туге, такође, апострофира у

¹¹⁷ В. Бован, *н. д.*, бр. кл. 16.

¹¹⁸ Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 45.

¹¹⁹ Аналогно са клетвом „У камен ти мајка године бројала!“, тј. откад си умро, откад си у гробу. *Исти*, 47.

¹²⁰ У патријархалној култури, девојка из родитељске куће, рода, по удаји прелази у кућу мужа, у дом. Уколико девојка, односно удата жена нема брата, она по смрти родитеља нема више род, нема заштиту и помоћ од породице у којој је поникла. О томе говоре следећи стихови: „А ће сестра брата нема /Она није наде нема!“ Т. Вукановић, *н. д.*, 106.

тужбалицама: „Мој заклетво рода мога/ Мој Милошу!/Сунце брате!“ „Зашто пружи дуге руке/Те премами брата себи/ Остави ме без заклетве/Куку мене!“ и „Што ће сестре безбратнице/Немају се клети чиме!“¹²¹ Дакле, значење ове клетве, ако је тумачимо у оквиру традиционалне културе – где је и поникла, било би готово по правилу,¹²² следеће: „Умро ти брат!“ Па ипак, могућност вишеструке примене ове клетве не само да доприноси њеној убојитости, већ и потпомаже њено опстајање као „сталне језичке форме“.

Понекад се проклињаноме не жели смрт неке одређене, њему драге особе, већ уопште оних који су му блиски и драги: „Поп у кућу сваћи дан да ти поје!“ Обичај да женско чељаде за умрлим носи расплетену косу као знак жалости употребљен је као метафора у клетви „Сваке године косе расплетене да носиш!“ Овим клетвама се проклињаој особи жели да јој стално неко драг умире, да нема предаха у тузи: „Очи ти искапале, па бели дан не виделе!“ Сличне жеље могу бити исказане у дужој клетви, као на пример: „Обичала сам ви ко брајћа, а ви сте ме за срце изели. Ко што мене са боли, вас никад да не престане. Ко што ја викам, и ви по гробиштата да повикате. Слзе да ви теку, никада да не престајују!“ У њој се проклињанима желе бол, нарицање и сузе, све оно што изазива туга за умрлим, и баш то набрајање доприноси тежини клетвеног исказа. Следећи пример: „Како си изгрбавел, још да изгрбавјеш, па да ти сви помру, ама ти да не мреш. Па да остарејеш и памет да изгубиш, и сам да живиш, и говна да гребеш па да једеш, и тека да се раниш!“ представља сложену кумулативну клетву, којом се, поред жеље да му сви умру, проклињаном жели и да полуди, да буде немоћан и сам, а да не

¹²¹ По реду навођења одломака из тужбалица: Т. Вукановић, *н. д.*, 105; Н. Шаулић, *н. д.*, 174; Т. Вукановић, *исто*, 115; Шаулић, *исто*, 145, 164.

¹²² Само на једном месту у тужбалицама налазимо стихове у којој умирућа поверава сестри на старање свог трогодишњег сина, уз речи: „Нек ти буде у заклетву/Нек ти буде у сарану“. Т. Вукановић, *исто*, 116.

може умрети. Имагинација у жељењу зла проклињаноме готово да у овој клетви достиже своју кулминацију.¹²³

в. Клетве чије је проклетство усмерено на кућу, односно породицу проклињане особе.

Неким клетвама се не жели зло некој одређеној особи, већ породици у целини. У њима се често помињу кућа или имање као синоним за породицу, или се појављују ритуални елементи којима се обзнањује смртни случај у кући.

Породици се у патријархалној средини придаје изузетно велики значај. Она пружа заштиту и сигурност појединцу. Бројност чељади чини је моћном и снажном. При уобичајеном патрилокалном браку, за опстанак породице и њеног имена нарочито су важни мушкарци и мушки потомци. Вредновање породице код нас види се и по броју клетви које се на њу односе, клетви којима се жели смрт њеним члановима или изумирање целе породице.

Жеља да неко остане сам исказана је у клетвама: „Опустела ти, па да немаш кој да ти оди по кућу!“ и „Никад видело да не видиш. Меџата пуста да ти остане. И да нема кој да ти прибере това што си посејао!“ У клетви „Да ти је у кућу све плно и плновито, али да нема кој да се шета по њу!“¹²⁴ наилазимо на комбинацију благослов – клетва. Међутим, овде није толико битно што клетва поништава благослов, већ је важно вредновање, истицање вредности вишег реда, тј. породице, јер шта вреди материјално богатство када нема с киме да се у њему ужива и када нема коме да се остави.

¹²³ По реду навођења: Д. Златковић, *н. д.*, 62, 66; В. Бован, *н. д.*, бр. кл. 85; Д. Златковић, *исто*, 58, 43.

¹²⁴ По реду навођења: Д. Златковић, *исто*, 60, 57, 29. Сличне клетве: „Пуста му кућа остала, немало кој по њу да оди!“ /64/; „Убаву кућу да имаш, ама да ти се огњиште угаси!“ /72/ „Остале ти њиве пустињаци! / 60/.

Велика важност се придаје трајању и континуитету породице, и зато се, када се некоме жели зло, баш то покушава клетвом оспорити, ускратити: „Да ти се затре жената, па кућу с деца да не исплениш!“ и „Да Бог да това имање не дочекало твоје дете да га узне, све пусто да остане, па утрина селска да буде!“ Важност потомка и наследника види се и у заклетви: „Тако не остао без јединка!“¹²⁵

Црним барјаком окаченим на кућу означава се да је неко у кући умро. Традиционално, црни барјак се истиче када је умрло мушко чељаде. У новије време се не истиче барјак у облику заставе, већ се на зид куће код улаза прикачи, закуца парче црног платна. Помињање црног барјака је у свим нашим крајевима општепозната метафора за смрт у кући. То је једна од честих слика туге у тужбалицама: „Барјак вије, тебе, брате/Дома није!“, или „Ту се црни барјак вије,/А у кући људи није!“¹²⁶ Отуда је сасвим разумљиво да се та метафора користи и у клетвама: „Црни барјак му се на кући побио!“ У клетви „Све чу тува црни барјаци да наковем па нема да вијете венци на кућу. И венци нема да вијете, него све црни барјаци!“¹²⁷ супротстављени су симболи смрти и венчања. Та супротност је појачана употребљеним глаголима: „наковем“, тј. закивање са асоцијацијом на нешто коначно, и „вијете“, тј. свијање са асоцијацијом на свијање гнезда. Тим двоструким супротстављањем симбола смрти и живота, као и њиховим понављањем, овај сликовити клетвени исказ добија на снази.

¹²⁵ По реду навођења: Д. Златковић, *исто*, 30, 20; В. Карацић, *Пословице*, бр. 5405; Са истим значењем и: „Тако ми се траг затро!“ /бр. 5339/, „Тако ми се траг не ископао (истражио)!“ /бр. 5340 и 5341/.

¹²⁶ Т. Вукановић, *н. д.*, 53, 28.

¹²⁷ Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 47; Д. Златковић, *н. д.*, 66. Слично: „Да ти опустеје кућата, с црни барјаци да ћу ућитиш /да је окитиш!“ *Исто*, 30.

Оглашавање птице кукавице „често се доживљава као жалосно нарицање и оплакивање.“¹²⁸ Отуда се кукавица често повезује са смрћу. Верује се да „ако кукавица закука на нечијој кући или у близини куће, наговештава смрт у њој.“¹²⁹ У нашим народним приповеткама приповеда се да се сестра која је много кукала за умрлим братом претворила у птицу кукавицу. Ређе се то приповеда за мајку која је тужила за сином.¹³⁰ У тужбалицама су кукавице оне које кукају, односно – женска чељад која кука: „Ту су црне кукавице/И без оца и без браће!“ У неким се оне упоређују са птицом: „У кућу ти брате кука/Удовица//Ко на грани кукавица,/Баксузница!“ У клетвама се реч *кукавица* користи у оба своја значења – птица и женска особа која жали, и оба се користе да би асоцирала на жељену смрт у кући проклињане особе. Као најаву лошег знамења налазимо је у клетвама: „Црна му кукавица на кући закукала!“ и „Кукавице да му кукају на комин!“ Асоцијација на тугу и жаљење коју смрт драге особе изазива јавља се у клетвама: „Јегато /да Бог да/ ти опустела, па кукавице не престуњавале да кукају по њу!“ и „Кукавице да ти кукају по кућу!“ Тако се симболом злог предсказања – кукавицом, или симболом који прати смрт –

¹²⁸ Алексанар Гура, *Симболика животиња у словенској народној традицији*, Београд 2005, 531.

¹²⁹ *СМР*, под кукавица. Ј. Радулвачки је забележила да код православног живља са Баније, избеглог у Срем (1991/1995), значење птице злослутнице има сова (сојка, сојула), па донекле и сврака. Називају је само „тица“. Верују да ако „тица“ слети близу нечије куће, она предсказује смрт домаћина или домаћице. Стога једном од најтежих клетви сматрају ову: „Да Бог да ти тика под прозором зајевала!“ /н. д. 42/.

¹³⁰ Мотив претварања у кукавицу жене која тужи за братом или сином распрострањен је код многих словенских народа. У неким легендама се претварање сестре у кукавицу везује за библијског Лазара. Код нас се верује да су кукавице „кћери или сестре српског кнеза Лазара, које кукају за изгинулима у бици на Косову.“ Види: А. Гура, *н. д.*, 513-514; *СМР*, под кукавица.

кукњавом, посредно исказује жеља да губитак некога од породице погоди кућу проклињане особе.¹³¹

Неке клетве су директне и односе се на све у кући, као и на начин – клетвом изражене – жељене смрти: „Куга ти се у кућу уселила!“, „Чума ти у кућу улезла, па све ти по кућу разнела, и све поморила!“ и „Чума ти кућу затрела; чељад увечер да легне, а ујутру да се не дигне!“ И следећом се изражава иста жеља, али без помињања начина остварења: „Море зло у двор да ти улезне, па да не излази док сви не помрете, догде се не затрете у корен!“¹³²

Огњиште је симбол куће и симбол породице која у њој живи. Слика гашења огњишта метафорично представља гашење породице. У тужбалицама се та слика често користи, понекад комбинована са угашеном свећом – славском, која је такође симбол породице: „Ти си кућу затворио,/А огњиште угасио!“, или: „И огњиште угасисте,/А свијећу утулисте!“ У стиховима „Ту су куће угашене/А свијеће утуљене!“ извршена је замена огњиште – кућа, али се глаголом *угасити*, који се односи на кућу, обе речи појмовно сажимају, творећи двоструку метафору којом се појачава сликовитост трагичности изумирања породице. Исто то налазимо у клетви: „Угасила му се кућа, да Бог да и св. Јанићије!“ Јачини слике у тужбалицама доприноси спајање два симбола породице – огњишта (куће) и свеће (славе) – која се гасе. У клетвама се та два симбола углавном јављају раздвојено: „Огњиште му се угасило!“, „Да ти огњиште опустеје!“¹³³ „Утрла му се кућна свијећа!“, и у заклетви „Тако ми се крсна свијећа не угасила!“¹³⁴

¹³¹ По реду навођења: Т. Вукановић, *н. д.*, 28, 54; Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 47; Д. Златковић, *н. д.*, 48, 41, 48.

¹³² По реду навођења: Д. Златковић, *исто*, 48, 76, 52.

¹³³ У заклетвама се користи иста метафора: „Тако ми се огњиште мојом крвљу не угасило!“ В. Карацић, *Пословице*, бр. 5332, „Тако ми троскот на огњиште не изникнуо!“ /бр. 5369/, или уз помен славе: „Тако ми се огњиште на крсно име мојијем пуњем не угасило!“ /бр. 5333/, као и уз

Још један симбол куће, односно породице, који се јавља у тужбалицама и клетвама где је уобичајено тужбаличко тужење, јесте кућно слеме као видљиви врх куће: „Кутње шљеме саломљено/Зашто брате!“ Сломљено слеме као симбол нестанка породице користи се као метафора и у клетвама: „Гром му у кућно шљеме ударио!“, „Ударио му гром у кућно шљеме!“ и „Трештио му св. Илија у кућно шљеме!“ У клетвама из пиротског краја не помиње се слеме, али се помиње оцак као највиша тачка куће: „Оцак ти се затрл!“ и „Низ оцак да му трава проникне!“, а слична је и „Да Бог да ти кућа без димњака остала!“¹³⁵

Вук Караџић је забележио следећу клетву: „Кућа му се коцем затворила!“ уз коментар: „Пуста остала!“¹³⁶ Свеукупна порука ове клетве јасна је и без Вуковог коментара. Међутим, прецизније значење ове клетве, забележене пре век и по, остаје затамњено. Нама једино преостаје да на основу познавања историје, знања обичаја и тумачења симбола дамо могуће претпоставке њеног прецизнијег значења.

Ако бисмо кренули од данашње асоцијације коју би ова клетва изазвала то би било закуцавање летви на врата и прозоре напуштене куће.¹³⁷ Али у прошлости су напуштене сеоске куће остављане без заштите да их време уруши, поготово ако више није имао ко од породице да их користи. Нико није желео да

могући помен још једног симбола куће – кућног слемена: „Тако ми шљеме на огњиште не пануло!“ /бр. 5381/. Истог значења је: „Димњак ти се не димио!“ и „Огњиште ти се не димило!“, Љ. Радуловачки, *н. д.*, 79, 87.

¹³⁴ По реду навођења: Т. Вукановић, *н. д.*, 26, 32, 112; В. Бован, *н. д.*, бр. кл. 115; Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 46; Д. Златковић, *н. д.*, 29; Ж. Требјешанин, *исто*, 47; В. Караџић, *Пословице*, бр. 5325.

¹³⁵ По реду навођења: Т. Вукановић, *н. д.*, 54; Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 44, 47; Д. Златковић, *н. д.*, 61, 56; Љ. Радуловачки, *н. д.*, 78.

¹³⁶ В. Караџић, *Пословице*, бр. 2776.

¹³⁷ На такво данашње поимање указују и недавно забележене клетве: „Ега /да Бог да/ ти на кућу резур туре!“ и „Кућа ти се затворила!“ Д. Златковић, *н. д.*, 35, 48.

станује у кућама у којима је цела породица изумрла, па чак ни да гради нову кућу на том месту.¹³⁸

У време када је забележена, а основано можемо претпоставити да је ова клетва настала и пре него што је забележена, било је свеже памћење кажњавања набијањем на колац. На основу тога бисмо могли протумачити да је њено значење било отприлике: да Бог да ти сва мушка чељад била набијена на колац. Мада могуће, ово тумачење нам се чини мало вероватним.

„У народној прошлости, понегде и данас, колац је употребљаван као ознака покојникова гроба. (...) Колац на гробу је табу и еквивалент мртваца у гробу. То се потврђује народним веровањем по коме се мртац не сме окупати напољу па вратити у кућу; ако се тако учини, онда се: кућа затвара мртвим коцем.”¹³⁹ Према овоме, реч *колац* би у наведеној клетви била еуфемизам за гроб, што би упућивало на следеће тумачење: гробом ти се кућа затворила, тј. сви ти мушки помрли. С обзиром на остале клетвене конструкције, чини нам се да је то право значење.

Но, негде у позадини, реч *колац* садржи још једну асоцијацију која, по свој прилици, не утиче директно на значење ове клетве. Већ раније смо указали на то да поједине речи у кратким, значењски згуснутим клетвеним исказима могу бити вишезначне, па би и овде слојевитост речи *колац* могла утицати на још једну, додатну димензију поменуте клетве. Наиме, постојао је обичај да се коцем од црног глога пробада мртац за кога се верује да се повампирео. Како се верује да се вампири човек који за живота није био ваљан, то претпостављено повампирење умрлог представља за његове живе рођаке, на

¹³⁸ Види: Л. Ђановић, *Земља веровања и ритуали*, Посебна издања ЕИ САНУ, књ. 39, Београд 1995, 78.

¹³⁹ *СМР* под *колац*.

неки начин, срамоту односу на социјалну заједницу.¹⁴⁰ Дакле, можда у овој клетви постоји и неки далеки, далеки призивак значења: помрли ти сви, али као нечасни људи.

У клетви „Опустело ти, па ти на колци повисело!“, и у проширеном облику „Опустело ти, па ти на колци повисело све што имаш!“¹⁴¹ такође се јавља реч колац, али у множини – *колци*. Она се овде појављује првенствено у значењу ограде, и то ограде на коју се качи одећа умрлог. Блиска је са клетвом „Дрејете ти на плот повиселе, да нема кој да ђи носи!“, с тим да се не односи на појединца, него на породицу, а у проширеној верзији – и на саму проклињану особу. Дакле, можемо претпоставити да је смисао ове клетве следећи: да ти сви помрлу и да њихова „запустела“ одећа виси на плоту.¹⁴²

Забележен је релативно велики број клетви којима се јасно и директно исказује жеља да породица проклињаног изумре: „Сјеме му се затрло!“ „Дамазлук да ти се затре!“, „Нек ти опустеје кућата и имањето!“ Или мало сликовитије: „И ти, и твојат богатлук, у невиделицу да идете!“ Или метафорично: „Бог ти (му) кућу ископао!“, и у облику заклетве: „Тако ми се кућа не ископала!“ У неким се, као на пример у: „Да ти дом опустеје, па да ти двор у траву урасте!“, јавља слика урастања у траву, а као што смо раније видели, у поетичном говору о смрти, трава се повезује са умирањем и гробом. У другима се изумирање породице повезује са трњем, тј. дивљином, која може означавати и потпуни заборав: „Пусто му остало, на трн

¹⁴⁰ Види: Л. Таповић, *Крупањске приче*, Гласник ЕИ САНУ XLVIII, Београд 1999, 120-122; Dušan Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda, Biblioteka XX vek, Beograd 1990, 68.

¹⁴¹ Д. Златковић, *н. д.*, 60.

¹⁴² На основу забележених клетви из истог краја могуће је још једно тумачење ове клетве. Наиме, она се, на основу употребљеног глагола *повисело*, може повезати са клетвом „бандеру да повисиш!“ и тада би њено значење било: да ти се сви обесе. У том случају, реч *колци* имала би значење мотки о које се неко може обесити.

(му) постојало!“ и „Да ти имањето остане пусто, и да срасте (урасте) у трње и грмје!“ Исту конотацију има и ова клетва упућена девојци: „Удала се ће се не кајала, ће се врата трњем затварала!“ У појединим клетвама се исказује жеља не само да имање проклињаног опусте, већ и да га населе Цигани: „Да му опустеју и кућа, и имање, па Цигање да кову по кућуту!“, „Пусто му остало па Цигање по њег одили!“¹⁴³

На први поглед, клетва „Све да му опустеје, па и змије од кућу да му побегну!“ бива нејасна. Слична је са клетвом „Никој да му у кућу не улезде, па и змије од кућу да му се разбегају!“¹⁴⁴ Међутим, обе клетве постају јасније када се сетимо раширеног веровања да свака кућа има своју змију која је чува. Она се различито назива: чуваркућа, домаћа змија, покућница, поткућница, или сјеновита змија. Постоје и тзв. пољарице, змије које чувају поља. Кућна змија се може изместити, али се никако не сме убити, јер би то донело несрећу кући коју штити. Верује се да кућа без кућне змије нема среће, али и да „кад ко пострада у кући или се какво друго зло деси кућевник змија одмах бежи; у несрећној кући неће да остане.“¹⁴⁵ Дакле, том клетвом се жели да проклињану кућу задеси таква несрећа да је чак и змија чуваркућа напусти.

Разноликост и бројност клетви које се односе на кућу, односно породицу, указују колика се важност придаје породици и њеном континуираном трајању.

¹⁴³ По реду навођења: В. Карацић, *Пословице*, бр. 4957; Д. Златковић, *н. д.*, 32, 55 и вариј. с. 38, 52; Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 44, 45; В. Карацић, *Пословице*, бр. 5327; Д. Златковић, *исто*, 29 и вариј. с. 35, 64, 29; С. Ацић, *н. д.*, 9; Д. Златковић, *исто*, 24, 64.

¹⁴⁴ Д. Златковић, *исто*, 66, 57.

¹⁴⁵ Т. Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа*, СЕЗБ 72, П/33, Београд 1958, 124; Види: Ј. Ђаповић, *Земља...*, 114-115.

Клетве које смо сврстали у групу „жељење смрти“ односе се на живе људе којима се клетвеним исказом жели смрт. Најбројније су од свих оних клетви које су везане за смрт. Као што смо видели, клетве могу бити директне и експлицитне, али и језгровито метафоричне, па премда је њихова основна порука јасна, њихово прецизније значење остаје замагљено, јер поседују вишезначност која пружа могућност многоструког поимања, а што, пак, појачава њихову убојитост.

Клетве које се односе на догађаје по смрти

Смрт је догађај пресудан за појединца и значајан за заједницу. Отуда се придаје велика важност ономе што се са умирућим збива при самом умирању и ономе што се умрлом догађа после смрти. У нашем народу постоје две представе, две концепције оностраног. Можемо их сагледати кроз народно стваралаштво.

Постојање након смрти

Једна представа, која је присутна у епизи, јесте хришћанска. Она подразумева одвајање душе од тела у часу умирања, пут душе и суђење за дела, добра и лоша, и после тога њен одлазак, према заслуги, у рај или пакао. Међутим, по народним представама, душе у рају, а поготово у паклу, добијају неку врсту телесности; наиме, грешници су у паклу подвргнути телесним мукама.

Другу представу налазимо у тужбалицама. По њој постоје два паралелна света – овај и онај свет, бели и црни. Међутим, осим назива *црни*, који носи негативну конотацију, он као да се не разликује од овог света, живог и познатог. И тамо се одвија „живот“, људи се сусрећу, друже, помажу и завршавају оно што за живота нису стигли;¹⁴⁶ чак се помињу и свадбе,¹⁴⁷

¹⁴⁶ Илустрације ради, навешћемо неколико примера:

али никад рађање деце.¹⁴⁸ То би, премда није експлицитно наглашено, чини нам се, и представљало основну разлику

- Умрли се упућује да ће тамо, тј. на оном свету, „добра наћи“, а то „добро“ је дурштво његове раније преминуле браће:

„Који ће те дочекати,
У путу те сусретати,
И жељно те загрлити.“
/В.Караџић, *Пјесме*, књ. I, пес. 153/

- Мајка моли умрлог пријатеља да помогне њеном тек преминулом сину:

„Замолићу пријатеља, (...)
Не би ли ми сина наш'о (...)
Дако би га извидао.“
/ Н. Шаулић, *н. д.*, 223/

- Мајка умрлу ћерку препоручује свом покојном брату:

„Но се надам у Спасоја,
Да ће Јусју сагледати,
Послати је на науке,
Нека сама себе има.“
/Н. Шаулић, *исто*, 182-183/

¹⁴⁷ Верује се да ће неожењени момак или неударна девојка бити несрећни на оном свету, јер нису добили оно што се сматра „највишим благословом у животу“, и да ће, немајући свог брачног пара, бити веома усамљени. Зато у многим нашим крајевима сахрана девојке или момка садржи неке елементе свадбе. Види: Т. Ђорђевић, *Неколики самртни обичаји...*, 135-137. У тужбалицама се помиње чак и венчање на оном свету:

- Обраћање умрлој:

„Граде Анђо, ђевојачки! (...)
Ако одеш варош Пећи,
Код свог брата милостивог, (...)
Оће зета изабрати,
Оће тебе удомити.“
/ Н. Шаулић, *исто*, 84/

¹⁴⁸ И по хришћанској представи оностраности, на оном свету – најчешће мислећи на рај – неће се рађати деца, јер је, с једне стране, по Судњем дану, на крају времена, број блажених и број проклетих заувек одређен, док с друге стране „не долази у обзир да би се на небу прихватило рођење

између овог и оног света: овај се обнавља рођењима, а онај се попуњава умрлима.

Ове две представе постоје напоредо, и у оквиру обредне праксе се понегде преплићу, или један елеменат ритуала указује на једну, а други на другу представу и, у различитим крајевима, претеже на једну или другу страну.

Очекивали смо да ће се у клетвама открити представе о оностраности, односно о оној њеној тамнијој страни – страни пакла, као што смо у тужбалицама очекивали чешћи опис раја¹⁴⁹ и њене светле стране. Додуше, ако прихватимо да се у религијским представама, од давнина па до данас, усамљеност сматра једном од најтежих казни на оном свету, онда наглашено дружење умрлих у тужбалицама има унеколико одлике раја. Насупрот томе, по ономе на шта су клетве усмерене, шта се њима жели проклињанима *post mortem*, оне готово да не пружају никакве елементе да на основу којих бисмо створили слику оностраности.

човјека који би, будући да никад није носио печат источног гријеха, по својој природи био бесмртан.“ М. Hulin, *Skriveno lice vremena*, Naprijed, Zagreb 1989, 261.

Међутим, однос према браку се разликује. Речи које се приписују Христу веома одређено негирају постојање брака: „О васкресенију нити ће се женити ни удавати; него су као анђели Божији на небу.“ (Јеванђеља: Матеј 22:30 слично и Марко 12:23). Види: Hulin, н. д., 261, и Колин Мек Данел и Бернхард Ланг, *Рај – једна историја*, Светови, Нови Сад 1997, 44-45.

¹⁴⁹ Одвајање душе од тела, тј. и њен одлазак у рај, ретко се помињу у тужбалицама. „На пример у Шаулићевој збирци од 101 тужбалице само се у четири помиње душа: у три да ће се душа населити у царство небеско (песма 66), односно у рај (песме 13 и 71), а само у једној се каже ‘Богу душу дала’ (песма 20).“ Л. Ђаповић, *Схватање смрти у тужбалицама, „Животни циклус“*, Реферати са бугарско-српског научног скупа 12-16 јуни 2000, Етнографски институт с музеј БАН, Софија 2000, 304.

Међутим, оно што клетве наглашавају или оно што се њима жели ускратити, указује на оно што се сматра битним како при самом умирању, тако и у ономе што следи по смрти.

Припрема за смрт

У мирним временима бивало је уобичајено да старији или болесни позову рођаке, пријатеље и комшије кад предосете да им се ближи крај. И тада би окупљенима казивали шта ће коме припасти, давали савете и благослове, исказивали своју последњу вољу, остављајући бригу о некоме или нечему у аманет надживелима. Том приликом они су, такође, молили присутне да им опросте, ако су некад неког увредили, на шта би ови самртнику одговарали: „Да ти је просто и овог и оног света.“ Тај обичај се зове опроштење, опроштај, праштање, опрост и прочка. Уз то се умирући исповеда и причешћује.¹⁵⁰ Верује се да ће опроштај и исповедање ослободити самртника греха, те му олакшати како само умирање, тако и боравак на оном свету.¹⁵¹

¹⁵⁰ Постоје подаци да је краљица Јелена Анжујска, жена краља Уроша I, предосећајући своју скору смрт 1314. године, позвала на праштање велможе и сина, краља Милутина. Види о томе и о обичају праштања у средњем веку: Јелена Ерделан, *Погребни обреди и надгробна обележја*, у Приватни живот у српским земљама средњег века, приредили: Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић, Clío, Београд 2004, 420-426.

Види и: Т. Ђорђевић, *Неколики самртни обичаји...*, 129-132; F. Arjes, *н. д.*, 26-29. Колико ми је познато, „прочка“ је била уобичајена код нашег сељачког становништва и у првој половини 20. века.

Роман *Последњи тренуци*, руског писца Валентина Распутина (Београд 1984), посвећен је баш тој теми: предосећању старице са села да јој се ближи крај, њеном размишљању о проживљеном животу, као психичкој припреми за смрт, и опраштању са децом.

¹⁵¹ На важност која се томе придаје указују и изреке: „По смрти нема кајања“ и „Право ћу ти казати као да ћу умријети.“ В. Караџић, *Пословице*, бр. 4383, 4433. Клетвом „Да му неје просто ни на тија ни на онија свет!“, жели се умирућем ускратити ослобођење од греха. Златковић, *н. д.*, 24.

Изненадна смрт то онемогућава, а то се и жели клетвама: „Да те кап убије, па да не стигнеш с никога да се опростиш!“, или „Да те кап убије, па да никој не стигне грехове да ти опрости!“ На исто се мисли и у заклетви: „Тако ме напрасна смрт не нашла!“¹⁵²

Самртник у том тешком часу жели да буде окружен својима, да га они по обичајима сахране и ожале. Стога се као страшна доживљава клетва којом се то жели ускратити, као на пример: „Јега /да Бог да/ ти своји не постојали, него чужда кошчинка /туђа кост/ да те сарани!“, јер то подразумева или да особа умре у туђини, или да остане самохрана, на шта се односи и следећа клетва: „Јега /да Бог да/ немало кој да те орове /оплаче/, поп да те само опоје!“¹⁵³

Напоменимо да се у народу верује да праведник лако, а грешник тешко умире.

¹⁵² По реду навођења: Златковић, *исто*, 28; В. Караџић, *Пословице*, бр. 5173.

О схватању смрти у 19. веку, И. Борозан пише: „Смрт као неконтролисани феномен, долазила је изненада и реметила свеопшти модус контролисаног друштва. Управо одсуство контроле модерног човека у односу на смрт, поред архетипског страха од смрти био је разлог толике застрашености човека пред смрћу.“ /898/ Игор Борозан, *Култура смрти у српској грађанској култури 19. и првим деценијама 20. века*, у Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, приредили Ана Столић и Ненад Макуљевић, Слио, Београд 2006, 889-984. Међутим, мишљења сам да страх од изненадне смрти није везан само за „контролисано друштво“ 19. века. Изненадна смрт је увек изазивала извештан страх, јер је реметила неписани редослед догађања, који се састојао у томе да живи на прочки опросте умирућем грехе или увреде почињене за живота, као и примање последњег помазања. А то се могло одразити на „живот“ умрлог *post mortem*.

¹⁵³ Златковић, *н. д.*, 40.

Начини умирања

Под изненадном смрћу подразумева се и погибија. Херојска смрт¹⁵⁴ се жали, али и слави. Међутим, постоје и погибије којима се може укаљати част сопственог имена, а тиме и имена породице, а тога се људи плаше. Баш то се жели проклињаном клетвама: „Паски погинуо!“, „Пасјом смрћу обршио!“ и „Пукла ти срамотна погибија!“ У херојски настројеној средини, смрт ван борбе се некако мање вреднује,¹⁵⁵ а „рђе и изроди се не жале јавно,“ чиме се име умрлог, на неки начин, препушта забораву.¹⁵⁶

Схватање да се при умирању збива одвајање душе од тела нашло је одраза и у језику, па се за глагол *умрети* често, као синоними, користе синтагме: растати се с душом, дјелити се с душом, испустити душу и томе слично. Клетва „Душа ти на нос излазила!“ изражава жељу да неко умре. Свако жели да се при умирању не мучи, што је изражено и у заклетви „Тако ми лако душа испала!“ Међутим, клетвом „Душа кроз иглене уши да ти прооди, ка заумиреш!“ жели се супротно. За најдостојнији и најчистији излаз за душу сматрају се уста и нос.¹⁵⁷ Клетвом „Душата ти на ребрата искочила!“ не само да се проклињаном

¹⁵⁴ „Концепт идеалне, лепе смрти, поново је имао своју накнадну интерпретацију у доба романтизма. Лепа смрт заоденута у ново романтичарско рухо, постала је херојска смрт...“ Игор Борозан, *н. д.*, 895.

¹⁵⁵ В. Карацић је забележио: „Реку у Црној Гори за онога који умре код куће, а не погине у чети: ‘Омрцинио се на огњишт’.“/*Пословице*, бр. 4071/.

¹⁵⁶ По реду навођења: Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 46; Н. Шаулић, *н. д.*, XVIII.

¹⁵⁷ М. Павловић наводи да код многих народа постоји веровање да се душа, кад изађе на нос, може и вратити, те да је стављање руке испред лица при кијању и зевању првобитно имало за циљ да се задржи, односно врати потенцијално изашла душа. С тим у вези су и изрази „душа му је у носу“ и „искијаће он то“. Отуда потиче и обичај да се каже „на здравље“ онемо ко кија, и тиме му се, као магичном формулом, спречи излазак душе. Види: М. Павловић, *н. д.*, 623- 624.

жели смрт, већ и то да она буде необична и отежана, а клетвом „Душа на дупе да ти излази ка појдеш на онија свет!“ жели се да смрт буде ружна, и на неки начин срамотна.¹⁵⁸

Тело непосредно после смрти

Ово језички изражено схватање да се душа одваја од тела налази свој одраз и у неким поступцима, као што је нпр. отварање прозора у часу издисаја да би душа могла да одлети, остављање светла да би душа, која се вије око куће одређено време после смрти, могла да нађе пут, као и подизање надгробног споменика који треба да веже за себе душу и пружи јој потребно смирење.

Међутим, пажња која се посвећује телу покојника при припреми за укуп и објашњења зашто се то чини сугеришу истовремено и постојање веровања у целовитост личности, односно наставак неке врсте индивидуалног телесног постојања и „живота“ на оном свету. Тело преминулог се дотерује (чешља, брије, подсецају се нокти); оно се пере, јер „неокупана човека не примају на онај свет“; облачи се у ново или најбоље одело, јер „човек онако иде на ономе свету како је сахрањен“. „У свима нашим крајевима се верује да човек на ономе свету има истих потреба каквих је имао док је био на овоме.“ Стога се у сандук уз умрлог стављају разни предмети за које се мисли да ће му бити потребни на оном свету. У Млави, између осталог, стављају и лесков прут да би покојник био безбеднији и да би могао на оном свету да се „брани од нападача“. Уз то, умрли се не сахрањује а да му се не да и нешто новца. У разним крајевима нашег народа веома су различита објашњења зашто се то чини. Нека произилазе из хришћанске есхатологије, као нпр. „да има чиме платити улаз у рај“, или „да би могао платити прелаз преко неког моста.“ Друга, као нпр. „да му се нађе за онај свет“, или

¹⁵⁸ По реду навођења: Т. Ђорђевић, *Неколики самртни обичаји...*, 150; В. Караџић, *Пословице*, бр. 5261; Д. Златковић, *н. д.*, 32.

„да би имао чиме да купи кућу“,¹⁵⁹ или „да би имао да купи хлеба“, или „да му се нађе при руци ради оне сиротиње која ће тамо, на оном свету, изаћи пред њега да проси,“¹⁶⁰ указују на претпоставку да су онај и овај свет слични. Верује се да и на оном свету има нападача и просјака, да су преминулом потребни новац, кућа и хлеб, те та представа нема ничег заједничког са хришћанском представом раја, али ни пакла. Напоменимо, ипак, да хришћанској есхатологији није страна идеја индивидуалног телесног постојања на оном свету, али оно ће се остварити тек после Страшног суда, односно на крају Времена.¹⁶¹

¹⁵⁹ Тих. Ђорђевић, *Неколики самртни обичаји...*, по реду навођења 179, 181, 184, 185, 186.

¹⁶⁰ Т. Вукановић, *Енциклопедија народног живота ...*, 347, 352.

Учили смо, и сматрамо да је нужно нагласити, да обредно-ритуална пракса, претежно србијанска, осликава онострани паралелни свет као класно и имовински структурирано друштво, док се у текстовима тужбалица тај паралелни свет приказује као друштво једнаких, што је, како претпостављамо, последица племенске основе устројства друштва из кога тужбалице проистичу. Напоменимо да се ни у једном ни у другом случају не помињу ни господар ни божанство оностраног паралелног света.

¹⁶¹ Св. Августин, који је поред Томе Аквинског највише утицао на есхатолошке ставове хришћанског учења, истиче као сведочанство божанске свемоћи – јединство душе и тела и обнову тела после уништења смрти. На тада постојеће недоумице да ли ће ускрсла тела бити подобна Христовом или ће ускрнути онаква каква су била у овоземаљском животу, односно у тренутку смрти (дечија, старачка, кљаста), он тврди да ће Бог не само надоместити могуће недостатке, већ да ће ускрсло тело имати идеалан облик бити сваке особе, чак иако то није постигнуто у овоземаљском животу, и то у добу од 33 године – добу Христове смрти, када људско тело достиже своје савршенство. Види: M. Hulin, *n. d.*, 240-241.

И. Борозан претпоставља да управо идеја индивидуалног телесног постојања на оном свету бива узрок тога што се хришћанство опире кремацији. Објашњавајући зашто је кремација у Србији крајем 19. и почетком 20. века тешко прихватана, он пише: „Култура која је почивала на тези да се ‘Бог јавио у телу’ подигла је поштовање материје на највиши

За нашу тему је нарочито важан податак да се са старцем сахрањује и штап којим се за живота поштапао, уз објашњење „нека се подупре и тамо“.¹⁶² То нам указује на то да се верује да ће тело умрлог на оном свету бити у оном стању у коме је напустило овај свет, односно – онакво какво је пре укопа. Ве-роватно у том смислу треба схватити и клетву: „Ћорав у земљу да отидеш!“¹⁶³

Можда ће нам ове представе оностраности – које се не сагледавају кроз клетве, али, чини се, налазе у њима одраза – помоћи да разумемо и објаснимо зашто се толико клетви односи на оштећење или уништење тела умрлог непосредно по његовој смрти, тј. пре укопа.

Проклињаноме се жели да му птичурине кљују тело. Тако се проклиње: „Чавће и гаврање те по сливе разнели!“, или „Чавће му мозак искључале, очи извадиле!“, „Вране кости да ти разносе!“, „Гаврање те разнели!“, или „Орли те разнели!“, „Море нече да те разнесу ни птицета, него вране да те кљуцају на полако!“ Слично је и у заклетви: „Тако моје тијело вран не кљуцао!“¹⁶⁴ Напоменимо да се у тужбалицама јављају сличне слике. У њима се као посебна трагедија истичу случајеви када херојски погинули ратници нису могли бити сахрањени, те се на бојишту на њих сјате птичурине.¹⁶⁵

ниво. Тело у коме се оваплотио Бог, није могло бити предмет уништења.“ И. Борзан, *н. д.*, 977.

¹⁶² Т. Вукановић, *Енциклопедија народног живота ...*, 536.

¹⁶³ Д. Златковић, *н. д.*, 70.

¹⁶⁴ Исто, по реду навођења: 75, 14 и варијација 34, 15, 60, 51; В. Караџић, *Пословице*, бр. 5393.

¹⁶⁵ У тужбалицама се описује шта се збива са онима који су остали несахрањени на бојишту:

„Гаврани им очи ваде,
А орлови кости носе!“
/Н. Шаулић, *н. д.*, 303/

или:

Од животиња које могу разнети тело умрлог, у клетвама се помињу вук и пас. Тако се проклиње: „Влајко, влци те развлекли!“ и „Влци те разнели, па ти се не нашло ни стрв ни пометар!“ Вук се јавља у сличном контексту и у заклетви: „Тако ми вук срце не изео!“ Сличне су клетве у којима је пас актер: „Да те пцета разнесу ка/д/ умреш!“, „У јендек да умреш, па да те пцета и вране разнесу!“, „Пас ти се мяса набуцо!“, или „Пас ти се мяса наио!“¹⁶⁶ Вук и пас конотирају у нас демонско и хтонично, дакле подземно, што омогућава њихово повезивање са ђаволом и паклом, и што чини ове клетве додатно тешким и застрашујућим.

Неким клетвама се жели да тело умлог нестане, односно да не може бити нађено: „Да штукнеш /нестанеш/ па да ти се не најду ни стрв ни пометар!“, „Да штукнеш па да се земља отклопи, да те нема!“, „Да шрукнеш у земи, па да ти се ни коска не најде!“ или „Да те не најду, и од теб ни коску да не најду!“ Исти смисао имају и заклетве: „Тако од мене вјетар мясо не носио!“ и „Тако ме не прождрла пучина морска!“¹⁶⁷

„Но на муку останули,
Да им змије очи ваде,
Врани црни крвцу пију,
И јуначко мясо једу –
Звери ће им кости носит
Зато јадни јадујемо.“
/ Н. Шаулић, *исто*, 67/.

¹⁶⁶ Д. Златковић, *н. д.*, 14; В. Карацић, *Пословице*, бр. 5236; Д. Златковић, *н. д.*, 29, 71 и варијација с. 40; С. Ацић, *н. д.*, 8; Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 46.

¹⁶⁷ Д. Златковић, *исто*, 31, 29; В. Карацић, *Пословице*, бр. 5415, 5191.

Намеће нам се питање зашто се оштећивање¹⁶⁸ или уништење тела непосредно *post mortem* доживљава као нешто толико страшно да је предмет већег броја клетви. Можда можемо, а на основу представа оностраности које смо претходно изнели, наслутити да постоји страх да ће се, уколико до оштећења тела дође, са тако кљастим телом вечно „постојати“. Или, ако идемо још даље, да се потпуно уништење тела може поимати и доживљавати као апсолутна смрт, јер онемогућава „постојање“ на оном свету.

Сећање – заборав

Опремање умрлог и његово сахрањивање (било његове урне у случају спаљивања, било упока тела преминулог) од давнина представља свету дужност живих.¹⁶⁹ Амбивалентан однос према покојнику, поштовање – страх, претпоставља и могућност да би његова незадовољна душа, уколико је несахрањен, могла да се свети живима. Сматра се да само обредно сахрањени покојник може мирно почивати у својој вечној кући – гробу. Његова душа ће тада имати своје место на коме ће моћи да се скраси, да се веже за гробно обележје, камен или крст, и неће мучно тумарати наоколо.

Клетвама: „Да му се не знаје ни стрв ни пометар/никакав траг/!“ „Да ти се затре стрв и помен!“, „Нигде место да нема, ни жив ни мртав!“, „Да Бог да цркал, име да ти се затре, свртиште да немаш!“ и „Огни да те изгоре; пепел да не

¹⁶⁸ Тихомир Ђорђевић наводи да се у многим нашим крајевима сматра да „са човеком кад умре треба да буду сви делови његова тела како би читав изашао на Страшни суд.“ Међутим, он разматра чување делова тела за живота, а не помиње важност целовитости тела *post mortem*, пре упока. Т. Ђорђевић, *Неколики самртни обичаји...*, 243.

¹⁶⁹ Сетимо се Софоклове Антигоне која жртвује сопствени живот да би сахранила брата, јер то сматра својом светом дужношћу. Дужношћу која произилази из божанских заповести, надилазећи људске законе, те припада законима вишег реда и представља етички поступат.

устане уд тебе!“, проклињаном се желе ускратити сахрана и гроб, а тиме и спокој на оном свету.¹⁷⁰

Међутим, осећање неопходности да живи испуне своју дужност према покојнику довело је до ритуално обредне праксе којом се премошћује недостатак тела преминулог, што унеколико обеснажује горенаведене клетве. У таквим случајевима се у кући, над оделом или неким предметом преминулог, обави цео жалбени ритуал, као да је његово тело на одру. Потом се поставља гробно обележје са његовим именом, као да је он на том месту сахрањен. Погинулима у боју се често, као понекад и онима умрлим у даљини, постављају кенотафи или споменици-крајпуташи, на неком видном месту поред пута, да би остало живо сећање на те покојнике. Кенотаф, празан гроб, подиже се и на гробљу, или на имању покојника, или се на већ постојећи рођачки гроб упишу крст и име. Често се онај ко је погинуо или преминуо далеко од куће донесе и сахрани у гробљу, а на месту где је умро постави се камени белег са његовим именом или без њега. У Црној Гори и Херцеговини тај белег зову „мрамор“.¹⁷¹

Гроб је место на коме живи одају пошту мртвима. Уколико нема гроба, или се он не зна, што се жели клетвом: „Гроб да ти се не знаје!“ или „Не знало му се ни гроба ни мрамора!“, то одавање поште изостаје. А када тога нема, слика умрлог бледи, он полако пада у заборав.¹⁷²

Видљив је страх од заборављања, на шта упућују клетве којима се то жели: „Да Бог да мртвога те не спомињали!“, „Да

¹⁷⁰ По реду навођења: Д. Златковић, *н. д.*, 24, 30, 56, 20; Стеван Тановић, *Српски народни обичаји у Бевђелијској кази*, СЕЗБ XL, II/16, Београд 1927, 320.

¹⁷¹ Види: Т. Ђорђевић, *Неколики самртни обичаји*....., 232-233.

¹⁷² По реду навођења: Д. Златковић, *н. д.*, 15; С. Ацић, *н. д.*, 8.

Бог да ти се име затрло!“¹⁷³, „Да му се име не чује!“¹⁷³ и „Име ти погинуло!“¹⁷⁴.

Очигледно, паралелно са веровањем у „живот“ на оном свету, односно – бесмртност, постоји и схватање, осећање, да човеково „постојање“ траје онолико дуго колико код живих опстаје сећање на њега. Сећање може опстати и преко његовог имена, имена његовог рода, племена, а клетвом „Име ти се не чуло, и племе ти се не видело!“¹⁷⁵ жели се и такво памћење поништити.

Међутим, клетвама се не жели само ускратити сећање на покојника, већ се њима оно жели и осигурати. Тако, на неким старим гробним написима наилазимо на следеће: „А тко ће си билиг погубити, погуби га Бог“¹⁷⁶, или: „Тко че писаније сие погубити, проклет оцом и сином“¹⁷⁷, или, „Да су клете руке кое би овои притуриле“.¹⁷⁸

¹⁷³ Д. Златковић, *исто*, 17, 20, 24; и сличне код истог: „Затрло ти се име, па нигде да ти се не најде!“ /с. 37/, „Име ти се не споменуло!“ /с. 38/, „Нигде ти се име не нашло!“ /с. 56/.

¹⁷⁴ В. Карацић, *Пословице*, бр. 1698.

¹⁷⁵ Д. Златковић, *н. д.*, 38.

¹⁷⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност, I одељење, књ. 3, СКА, Београд 1905, бр. 4739, 4740 и 4748.

¹⁷⁷ *Исто*, бр. 4747. Напоменимо само да ову клетву можемо двојако тумачити. Буквално – проклет од рођеног оца и рођеног сина. Али, с обзиром на то да неки стари гробни натписи почињу са „У име оца и сина и светог духа“, са ретким додатком „амин“, значење речи „проклет оцом и сином“ можемо схватити и као – проклет од Бога и његовог сина. /види: бр. 4772, 4775, 4784, 4791, 4793/.

¹⁷⁸ *Исто*, бр. 4822.

Починак у земљи

У неким нашим крајевима постоји веровање да свако „мора да умре онде где је узета за њега земља од које је он сам постао.“ „И сахрањивање на својој земљи значило би то исто: враћање својој земљи ...“¹⁷⁹ За умрле у туђини, та уврежена жеља да се лежи на својој земљи или у њој, испуњава се у пракси на два начина. Један се заснива на истом принципу као крајпуташ, тј. да се на имању умрлог постави кенотаф, с уверењем да ће се његова душа ту свити. Тако још у средњем веку наилазимо на споменички натпис: „Се легах у туђој земљи, а белег ми лежи на баштини“.¹⁸⁰ Други је да се на гроб који је у туђини стави мало земље из родног краја преминулог.¹⁸¹

Ова жеља, у ствари, произилази из представе Земље као мајке из које је човек настао,¹⁸² која му даје снагу, храни га и, на

¹⁷⁹ М. Павловић, *н. д.*, 620.

¹⁸⁰ Љ. Стојановић, *н. д.*, бр. 4770.

¹⁸¹ Забележено је да су из тог разлога у I Балканском рату 1912. многи војници имали у одећи ушивен грумен земље из свог родног краја. Такође је забележено да је при подизању костурнице Забрњак погинулима у Кумановској бици у Македонији доношена земља из свих крајева Србије из којих су погинули борци. Види: Л. Ђаповић, *Земља као симбол етничитета*, Гласник ЕИ САНУ XLVII, Београд 1998, 78-84. И данас рођаци наших емиграната, који нису у могућности да своје преминуле сахране у домовини, на њихов гроб у туђини проспу мало земље донесене из родног краја. Види: Мирјана Павловић, *Срби у Чикагу, проблеми етничког идентитета*, Посебна издања ЕИ САНУ књ. 32, Београд 1990, и Мирослава Лукић-Крстановић, *Срби у Канади*, Посебна издања ЕИ САНУ књ. 36, Београд 1992.

¹⁸² Идеја да је човек сачињен од земље, која је симбол женске плодности и рађања, настаје по Елијадеу у четвртог миленијуму пре нове ере и присутна је преко јудео-хришћанства до данас. Код нас се у народу прича да је доказ тога да је Земља човекова мати – зрнце земље које сваки човек има у свом пупку. На схватање повезаности човека и земље указују и изреке: „Земља по земљи ходи! (тј. човек, који је или ће бити земља),“ или

крају овоземаљског живота, прима у себе. Земља се поима као света и антропоморфизована. Њој се приписују етичко-морална начела, те се Земља-мати унеколико доживљава као најстрожији и најмилостивији судија, који може, али и не мора, да опрости грехе, олакша умирање и прими покојника. Земља, њена унутрашњост, бива последње боравиште човека на крају његовог животног пута. Стога се сматра да је од пресудне важности да Земља прими његове посмртне остатке.¹⁸³ Клетвама се проклињаном баш то жели ускратити: „Земља му кости истурила!“, „Не дала му земља у се!“, „Гроб му пропа!“, „Земља те не прибратало!“, „Црна му земља кости изметала!“, или „Земља те прогонила, а море те избацивало!“ Колика се важност придаје односу Земље према умрлом, његовом мирном починку у гробу, видимо и кроз заклетве: „Тако ми земље у коју ћу!“, „Тако ми гробне земље!“, „Тако ми земља кости не изметала по девет пута на ноћ, а по девет пута на дан!“ и „Тако ми ове земље, мајке наше, у коју ћемо сви!“¹⁸⁴ Унеколико ове клетве и заклетве имају и социјалну конотацију, јер се сматра да је велики грешник онај кога Земља не прима.

Тело у гробу

Д. Златковић је у околини Пирота забележио следеће клетве: „Да се не расипеш и не распадне куде је легал!“, „У гроб да се не распаднеш (расипеш)!“ и „У земи да се не распаднеш!“¹⁸⁵ Релативно велик број клетви којима се жели

поздрав сељака цару: „Помоз Бог земљу, земљи господару!“, као и: „Данас чоек сјутра црна земља.“ В. Карацић, *Пословице*, бр. 1457, 844.

¹⁸³ Види: Л. Ђаповић, *Земља...*, 146, 148.

¹⁸⁴ По реду навођења: Ж. Требјешанин, *Клетве из Дробњака*, 45, 44; Д. Златковић, *н. д.*, 7, и сличне: „Земља те исврљила из гроб!“ /37/, „Да ти земља кошчине исврљи!“ /29/; В. Карацић, *Пословице*, бр. 1459, 5247, 5238, 5246; Т. Драгичевић, *Народне пословице*, ГЗМ XIX, Сарајево 1907, 496.

¹⁸⁵ Д. Златковић, *н. д.*, 27, 71, 21, 27 (односи се на све цитиране у целом пасусу). Укупно их је петнаестак које изричу исту жељу – да се тело по

нераспадање тела покојника по упоку указује на важност која се придаје природном следу, односно распадању.¹⁸⁶ Земља треба да прими покојника у своје крило, а не да га притиска. Отуда се, када се при упоку баца на ковчег грумен земље, каже: „Лака му земља“. Човек сачињен од земље враћа се по смрти земљи што речи „прах праху“ и наглашавају. Те речи такође имплицирају схватање да се умрли враћа земљи у виду свог прапочетка – праха, тј. када још није имао људско обличје.

Тихомир Ђорђевић помиње да у неким нашим крајевима, „на југу и југозападу, тамо где је био јачи грчки утицај,“ постоји обичај тзв. двоструког сахрањивања. После четири, пет или седам година гроб се откопа и провери се да ли је покојник иструлио. Уколико јесте, кости се оперу вином, увију у белу тканину, често однесу у цркву да преноће и да над њима свештеник чита молитву, па се сутрадан уз свештеника поново сахране. Уколико се тело одржало, то се сматра рђавим знаком. Верује се да покојник „има још неискупљених грехова или да је понео у гроб неку велику тајну и жељу па од тога не може да иструли.“¹⁸⁷ Повезивање непропадања леша са грехом поткрепило би следеће клетве које налазимо у Златковићевој

упоку не распадне: „Видело да не видиш курветино једна, да се не наситиш сас живот, да се не распаднеш у –земи!“ /14/; „Да Бог да ка умреш, да се уковеш (замрзнеш)!“ /17/; „Да се не расипеш у-земи /земљи/ што си тека нап्राјила!“ /27/; „Да се не расипе, што ме је преварио!“ /27/; „Да се не распапеш!“ /27/; „Ега (да Бог да) се у-земи /земљи/ не распапала; не распаднеш!“ /34/; „Да се не раштумиш, да Бог даде!“ (раштуми се = раскисне се, набубри од влаге и распадне се) /27/; и „И на онија свет да се не расипеш!“ /38/. Напоменимо да код других сакупљача нисмо наишли на клетве сличног садржаја.

¹⁸⁶ По једном тумачењу, обичајна пракса да се гроб четрдесет дана по смрти прелива водом „првобитно је вршена у намери да се убрза распадање тела како би се душа што пре ослободила трулежи. Тело које не може да се распадне, у Црној Гори су звали очајаник или очајник (чајати – чекати).“ *СМР*, под *душа*. У прилог нашег тумачења, реч „очајник“ бисмо пре повезали са глаголом „очајавати“, тј. бити несрећан.

¹⁸⁷ Т. Ђорђевић, *Неколики самртни обичаји...*, 244, 246.

збирци: „Да Бог даде да те земља не прибере, и да се не раскапеш (распаднеш) док ти поп не прочита!“; „Да се не распаднеш док ти поп не прочита да виде откуде си грешан!“¹⁸⁸ Ипак, у већини наших крајева најчешће долази до откопавања гроба само уколико се верује да се неки покојник повампирео, те да може нашкодити живима. У том случају, очуваност покојниковог тела сматра се доказом повампирења. До повампирења покојника може доћи стицајем несретних околности, али у већини случајева се сматра да се повампирење не исправна, нечасна особа, она „која је изазвала или желела да изазове зло ... дакле особа која је извор зла, па је стога треба онемогућити“.¹⁸⁹ Опасно по живе, деловање грешника који се повампирео, тј. „живог мртваца“, биће спречено, како се верује, ако се његово очувано тело „начне“, односно прободу глоговим колцем. Негативна социјална конотација повампирења садржана је у клетви „Да Бог да се повампирео!“, као и у исказу „Глогов колац те прободу!“, ¹⁹⁰ који асоцира на повампирење.

Дакле, по народним схватањима, очуваност покојниковог тела првенствено се везује за то да је он, за живота, био грешан. Чини се као да грешност, по тим схватањима, онемогућава природни процес, тј. распадање тела.

¹⁸⁸ Д. Златковић, *н. д.*, 21, 27. У заклетви „Тако ми онога који ме створио и који ће ме растворити!“ такође се говори о распадању тела умрлог, али главна улога у ослобађању од овоземаљског тела додељена је Богу. В. Караџић, *Пословице*, бр. 5298.

¹⁸⁹ D. Bandić, *Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda*, Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko, Biblioteka XX vek, Beograd 1990, 68. Д. Бандић је, анализирајући веровања у вампира, дошао до закључка да је њихова функција латентна, тј. да се она могу посматрати и као „ирационални механизам помоћу кога се – у складу са потребом друштва за спречавањем аберације – усмерава понашање припадника одређене ‘традиционалне’ заједнице.“/86/. Напоменимо да су у новије време веровања о вампирима претрпела знатне промене, на шта указују најновија истраживања Гордане Благојевић. Види: Г. Благојевић, *Прилог проучавању вампира у Срба или лужничке приче о вампиру*, Гласник ЕИ САНУ LII, Београд 2004, 235-243.

¹⁹⁰ Љ. Радловачки, *н. д.*, 78, 75.

Наводи се још и могућност неке жеље или тајне која то спречава. Тајна и жеља су везане за овај свет. И за вампира се сматра да је, премда мртав, везан за овај свет. Везаност за овај свет потврђује опстајање овоземаљског тела. Међутим, по природним законитостима постојећег света, тело треба да се распадне, а мртви да се придруже мртвима. Опстајање тела представља поремећај тог природног следа. А зашто би се то, можемо се запитати, доживљавало као нешто тако страшно да постаје предмет клетвених жеља? Можда у позадини приче о грешности и нечасности, тајни и жељи, стоји још нешто, још један поремећај следа. Може бити да непропадљивост овоземаљског тела онемогућава нешто што је од пресудне важности. Можда постоји нека нејасна, магловита идеја да без пропадања овоземаљског тела није могуће у потпуности проћи *обред прелаза*, односно „отелотворити се“ на оном свету. То би значило да преминули, премда је умро, није „довољно“ мртав да би могао прећи на онај свет, „отелотворити се“ у њему и наставити свој онострани „живот“. Очуваност овоземаљског тела држи умрлог између два света, он више не припада овом, али га се није у потпуности ни ослободио, што му онемогућава да пређе у онај, њему по смрти једини доступни свет, и да у њему нађе смирење.

Овакво схватање би било блиско „тужбаличком“ погледу на оностраност, али оно није страном ни хришћанском веровању.¹⁹¹

Сматрамо да баш та врста страха, остајања између два света због опстајања овоземаљског тела, подстиче да се поменуте клетве изричу, а потом и доживљавају као страшне.

¹⁹¹ Потврду овог мог тумачења наведених клетви налазим у, унеколико сличној, идеји Томе Аквинског. По њему, „свако закашњење да се додјели награда или казна онакрај гроба може се оправдати само на два начина: или *постојаношћу нашег пропадљивог тијела* /подвукла ЛЂ/, неспособног да ‘поднесе’ објаву божије бити (...) или чињеницом што крајњи суд још није изречен.“ М. Hulin, *н. д.*, 254-255.

Ускрснуће

По есхатологији из првих векова хришћанства, верници који би почивали од тренутка смрти до другог доласка Христа, који ће се збити на крају Времена, требало би тада да се пробуде у небеском Јерусалиму, у рају. Зли, тј. неверници, „не могу да надживе сопствену смрт, неће се пробудити, и биће напуштени у не-бићу.“ Христос при доласку носи Књигу живота, „својеврстан попис универзума.“ По тој концепцији, верници су блажени а неверници проклети, и нема индивидуалне одговорности ни свођења рачуна за добра или лоша дела почињена за живота – нема ни суђења ни пресуде.¹⁹²

У касном средњем веку есхатологија се мења, бива инспирисана Јеванђељем по Матеју.¹⁹³ Ускрснуће, телесно и индивидуално, повезује се са одвајањем праведника од грешника. Књига живота није више схватана као космичка књига, већ као попис добрих и лоших дела сваког смртника. Св. Михајло на теразијама мери добра и лоша дела умрлих, и на основу тога Христос (Бог) као главни судија одређује награду или казну, тј. рај или пакао.

Тако се клетвама „Бог ти све наплатио!“, „Да Бог да на оном свијету одговарао!“ и „Казна те божја стигла!“ проклињани препушта Богу и његовом суду. Клетвом „Бог ти судио и пак’о пресудио!“¹⁹⁴ изражава се жеља да казна буде најтежа, тј. да проклињани заврши у паклу. Занимљиво је да је ово једина клетва, из грађе коју смо користили, у којој се експлиците помиње пакао.

¹⁹² F. Aries, *n. d.*, 37-38.

¹⁹³ 13: 49: „Тако ће бити на пошљетку вијека: изићи ће анђели и одлучиће зле од праведнијех.“

¹⁹⁴ По реду навођења: Љ. Радуловачки, *н. д.*, 74, 77, 81, 74. На божји суд се позива и у заклетви „Тако ми страшног суда који ме чека!“ В. Караџић, *Пословице*, бр. 5252.

Друга велика промена која се збива јесте померање суђења с краја Времена на час смрти. Тиме се укида време почивања (*dormitia*) и суди се одвојеној души. „Појам Последњег суда губи свој смисао. Али није га могуће одбацити; Писмо се и превише позива на њега.“¹⁹⁵ Последњи суд се повезује са ускрснућем и он пресуђује само повећање блаженства или мучеништва за ускрсла непропадљива тела: блаженства у рају и мучеништва у паклу, која су и до тог тренутка доживљавале одвојене душе, поседујући неки вид материјалности. „Одвојене душе се представљају као прави духови који виде, чују, још увијек знају своје име и сјећају се овоземаљског живота... Оне желе, надају се, уживају, пате.“¹⁹⁶ Током времена, оне се замишљају све материјалнијим.

Душа

Поједине клетве се усмеравају на душу проклињаног, желећи патњу његовој души после смрти, као на пример: „Да

¹⁹⁵ M. Hulin, *n. d.*, 258.

¹⁹⁶ Исто, 256. Занимљиво је да Илиј (Hulin) налази сличност између религијских представа душе и доживљаја бестелесне телесности људи који су били у коми или доживели клиничку смрт, ослањајући се на истраживања објављена у R. Moody, Jr, *Život poslije života – Istraživanje fenomena 'tik do smrti'*, Prosvjeta, Zagreb 1981. При том, он наглашава да ти људи ипак нису прешли судбински праг живота, те се та искуства не могу сматрати искуствима саме смрти.

Доживљаји особа које су доживеле клиничку смрт сведоче о осећају да су се оне одвојиле од свог тела и да га посматрају с извесне удаљености. „Ове ‘обезтеловњене особе’ имају осјећај да су утјеловљене у простору. Али тај простор није лако описати. Он се осјећа као необично лаган, магловит и танак, лишен чврстоће и густоће, у крајњој линији материјалности. (...) Међутим, чини се да је та безоблична ствар не само обдарена органима осјета, будући да види и чује, већ такође и ногама и рукама. Ови се удови не виде извана већ се осјећају изнутра као присутни и спремни за употребу.“ /64/. Напоменимо да визије људи који су били у клиничкој смрти садрже многе симболе које налазимо у религијским представама преласка у оностраност.

Бог да да му душа лута, да нема нигде место за њу!“ Клетвама „Душа да ти је проклета!“ и „Ђаво ти душу однио!“ жели се да души проклињаног буде досуђен пакао, а исказима „Да Бог да да му се душа распадала!“ и „Душа ти се у казану кувала!“ прецизирају се и муке у паклу, које су тим страшније што су трајне. Клетва „Душа ти међу душе не ишла!“¹⁹⁷ на први поглед бива чудна, јер – по општем схватању – душа опстаје, било да је у рају или да је у паклу, дакле – и у паклу би била међу душама. Могло би се протумачити као да се желе изолованост или усамљеност души проклињаног. Ипак сматрамо да ћемо до правилног тумачења ове клетве доћи ако се ослонимо на језичку семантику и „језичке формуле“. За доброг и осећајног човека се каже да *има душу*, да је *душеван*, а за злог и безосећајног – да је *бездушан*. Ако човек почини велики грех, он ће, верује се, *изгубити душу*, али то не значи да он остаје без душе, већ да је његова душа изгубљена за Бога. Она неће бити божја, већ ће припадати божјем противнику – ђаволу. Претпостављмо да се у клетви мисли на душе које су драге Богу, које су у рају уз Бога, а да душа проклињаног – као грешна, *изгубљена* душа – тамо неће имати приступа, односно – биће у паклу.

Важност која се придаје положају душе на оном свету огледа се и у заклетвама: „Тако ми душа на они свијет уживала, а на ови како ми драго!“ и „Тако ми душа царовала“.¹⁹⁸

Дакле, премда се пакао експлиците готово не помиње, у клетвама се на њега алудира, тј. душама проклињаних се жели да заврше у паклу.

Други вид повезивања проклињаног са паклом јесте његово довођење у везу са ђаволом. Ђаво је митско биће. По једном веровању, Бог је видео свој лик у води, па пошто му је било досадно самом, он је тај лик оживео. Међутим, тај створ,

¹⁹⁷ По реду навођења: Д. Златковић, *н. д.*, 17, 32; Јб. Радуловачки, *н. д.*, 79; Д. Златковић, *исто*, 17; Јб. Радуловачки, *н. д.*, 79.

¹⁹⁸ В. Караџић, *Пословице*, бр. 5239, 5241.

ђаво, постане непослушан. „Онда Бог створи човека, супарника непослушног створа, ђавола.“¹⁹⁹ По другој верзији: „Ђаво је један од божијих анђела, али охоли и бунтовни, који је због таквих особина изгубио божију милост и постао пали анђеол, јер га је сопствена охолост навела на побуну против божијег ауторитета. Протеран из света божије милости, он губи светлост и постаје господар таме и пакла који је у понору где је ђаво бачен са неба.“ Верује се да ђаво има моћ коју је добио од Бога на самом почетку света.²⁰⁰ Без обзира на конфесионалне разлике у схватању ђавола,²⁰¹ он се сматра божјим противником, па и противником људи који су дело Бога. Због тога ђаво наводи људе на грех и тиме их одвлачи од Бога. На то се мисли у клетвама: „Ђавол те предузел, па да не вредиш ни две паре!“ и „Ђавол те предотел!“²⁰² Грешници по смрти, како се верује, одлазе у пакао, где их ђаво, који је господар пакла, с божјим допуштењем, кажњава за почињене грехе.

Дакле, ђаво има двоструко деловање у односу на људе: за живота их наводи на грех, а после смрти их за почињене грехе кажњава.²⁰³ Отуда се сматра да онај ко се огреши даје душу ђаволу. Али ђаволу не успева увек да људе наведе на грех, а понекад му то успе, али уз много муке. Клетву „Ђаволи ш њим

¹⁹⁹ СМР, под *ђаво*.

²⁰⁰ Јасминка Ранчић, *Ђаво у митологији Јужних Словена*, Београд 1997, 16, 27.

²⁰¹ Ј. Ранчић је у својој студији сачинила и проучила католички, православни, богумилски и исламски модел митског лика ђавола. Види нарочито: 22-23, 29-30, 40-41 и 44-45.

²⁰² Д. Златковић, *н. д.*, 33.

²⁰³ Повезивање греха и ђавола видљиво је и у овој басми против урока, која у ствари представља клетву: „Ко урекао *грех стекао*./ракијом се опио./*на код ђавола слуга био*./Гроб му се не знао./ траг му се изгубио“ (подвукла Л. Ђ.). Љубинко Раденковић, *Народне басме и бајања*, Градина – Ниш, Јединство – Приштина, Светлост – Крагујевац 1982, 331, бр. 519.

опанке дерали!“²⁰⁴ вероватно можемо повезати са следећом причом коју је забележио Вук Караџић: „Приповједа се како је ђаво некаквога побратима свога све варао, и на зло навраћао, докле га није на вјешала довео, а кад га објесе онда га запита види ли што, а он му одговори да не види ништа осим једног магарца и на њему читав товар подеранијех опанака; онда му ђаво рече: ‘Све сам ја оно подерао, док сам тебе ту виђео’.“²⁰⁵

Клетве везане за ђавола готово су једнообразне: „Ђавол да те земе!“ и „Враг те однија!“ и „Да Бог да га црни ђаво однео!“ Ретке се односе на ђаволову делатност у паклу, као „Ђавол да га изеде!“ и „Ђаво му чарапу (кожу) одро!“ Схватање да ђаво може човеку отети душу, те да тиме он бива проклет и трајно онемогућен да борави у рају уз Бога, огледа се и у заклетвама: „Тако ми враг анђелу душу не отео!“, „Тако ми враг душу не понио!“ и „Тако ми Бог душу од нечастивог сачувао!“²⁰⁶

Ђаво у нашем народу није схватан као апсолутно зло митско биће, на шта упућује и изрека: „Ни ђаво није онако црн као што људи говоре.“²⁰⁷ Међутим, када се помиње у клетвама, он се искључиво повезује са злом и паклом, поима се као непријатељ људи, као онај који их наводи на грех да би их после смрти, као господар пакла, могао мучити.

Спокој мртвих

Сматра се да мртви треба да почивају у миру. Спокој се покојницима обезбеђује и поштовањем и пажљивим односом

²⁰⁴ С. Аџић, *н. д.*, 7.

²⁰⁵ Прича је забележена уз изреку: „Доста је ђаво опанака подерао док је то и то учинио.“ *Пословице*, бр. 1067.

²⁰⁶ По реду навођења: С. Тановић, *н. д.*, 319; Љ. Радуловачки, *н. д.*, 75, 78; Д. Златковић, *н. д.*, 33; С. Аџић, *н. д.*, 7; В. Караџић, *Пословице*, бр. 5234, 5218.

²⁰⁷ В. Караџић, *исто*, бр. 3615.

према њиховој вечној кући. Колико се то сматра важним, указују и неки стари гробни натписи у којима се то посебно наглашава. Тако на једном налазимо, између осталог, и следеће: „Мољу братију и стрине и невесте приступите и жалите ме и не попираите ме ногама, ере ћете бити ви каков јесм ја, а ја нећу бити какови јесте ви,²⁰⁸ а у другом: „на Драгића нови камен поставих (...) зато мољу вас господо, не наступајте на њ(ега), ере ћете ве бити како он, а он не море како ви.²⁰⁹ Неки изражавају мало другачије молбе: „Мољу се (...) брат и господо, немоите ми кости претресати²¹⁰ и „Братије, перите и преступајте, а не прекопавајте мога дома вечнога.²¹¹ Али не изражавају се на тим старим натписима само молбе, него и претње клетвом, као на пример: „Чловече, тако да ниеси проклет, не тикаи у ме²¹² и „И да је проклет тко ће у ме такнути.²¹³ Напоменимо још да се од давнина скрнављење гробова сматрало за велики грех, а некад је и законски бивало кажњавано, као у Душановом законiku.²¹⁴

Међутим, када се помиње неспокој умрлих, не мора се обавезно мислити на физичко узнемиравање и напад на њихову „вечну кућу“, на шта указују клетве типа: „Да Бог да се превртао у гробу!“ И данас се, у свакодневном животу, користи „језичка формула“ – *преврће се у гробу*. Када неки живи човек учини нешто лоше, за шта се сматра да би наишло на жестоко неодобравање његовог преминулог родитеља, обично се каже: „Отац ти се преврће у гробу!“ Употреба те „језичке формуле“ указује на прастаро веровање да умрли посредно учествују у животу живих, да прате њихове поступке и да пате, односно узнемире се уколико они нису исправни. У религијској равни,

²⁰⁸ Љ. Стојановић, *н. д.*, бр. 4791.

²⁰⁹ *Исто*, бр. 4784.

²¹⁰ *Исто*, бр. 4876 и 4821.

²¹¹ *Исто*, бр. 4763.

²¹² *Исто*, бр. 4832.

²¹³ *Исто*, бр. 4833 и слично 4877.

²¹⁴ Види: Ј. Ранчић, *н. д.*, 25.

клетве „Да Бог да се ни у гроб не смирил!“ „Ни у гробу нем’о мира!“ и „Немао мира на оном свету!“²¹⁵ имају другачију конотацију и односе се искључиво на бивствовање покојника на оном свету. Према хришћанском схватању, праведници у рају уживају у миру, док грешници у паклу немају спокоја.²¹⁶ На основу тог гледишта, поменуте клетве би изражавале жељу да проклињани по смрти „борави“ у паклу. Као што видимо, верује се да умрли могу бити узнемирени на разне начине и из различитих разлога, па сходно томе можемо закључити да су клетве којима се жели ускратити спокој умрлима – вишезначне.

Клетве које се односе на умирање, као и оне које се односе на догађаје по смрти, можемо закључити, првенствено указују на оно чега се људи плаше.

Тако, на пример, један од страхова на који се клетве усмеравају бива усамљено умирање. Поред страха да ће човек у том пресудном тренутку бити препуштен сам себи, присутан је и страх да неће бити ваљано ожаљен ни достојно сахрањен. А то, надаље, претпоставља, с једне стране, да га се живи неће сећати, а с друге стране буди бојазан да, ако није по правилу сахрањен, његова душа неће наћи смирење на другом свету. Такође он, као и они који су напрасно умрли, неће моћи добити опроштај од оних које је за живота увредио, па ће његова душа са тим „теретом“ отићи на онај свет.

Овај пример указује на то да су ове народне клетве често имплицитно вишезначне. Оне понекад као да истовремено циљају у две „мете“ – у страхове везане за овај свет (заборав) и за онај свет (спокој). Наше народне клетве које се односе на

²¹⁵ По реду навођења: Љ. Радуловачки, *н. д.*, 30; Д. Златковић, *н. д.*, 19; *Исти*, 19; Љ. Радуловачки, *н. д.*, 87, 86.

²¹⁶ Види: *Žak le Gof, Nastanak čistilišta*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 1992, 257.

само умирање и догађаје *post mortem* углавном не одсликавају представе о оностраности. Међутим, можемо закључити да је њихово тумачење и потпуно разумевање могуће само преко двоструких и испреплетених схватања нашег народа о оностраности.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду смо разматрали на шта и на кога су усмерене клетвене жеље, жеље којима се проклињаном жели смрт. Како се клетвама жели повредити онај који се проклиње, оне своју злобу усмеравају на оно што за проклињану особу представља највећу вредност. Уочили смо да су најбројније, најразноликије и, по метафоричном језичком склопу, најбогатије оне клетве које су усмерене на живот проклињане особе, на живот деце проклињане особе и на трајање његове породице. На основу тога можемо закључити да клетве, усмеравајући своје негативне жеље на оно што човек сматра најбитнијим, представљају мерило вредности друштва у коме су настале, а то је – у нашем случају – сам човеков живот, живот његове деце и његова породица.

Али ове клетве нам указују на још једну вредност која је индиректно везана за човеков живот. То је поштовање природног тока ствари, природног следа: дете, кад се роди, треба да живи и расте; момак и девојка треба, кад стасају, да се жене и удају; породице треба да трају; човек, кад остари и онемоћа, треба да умре; умрли треба да се сахране, а по сахрани треба мирно да почивају. Док се обредно-ритуалном праксом настоји нагласити или поново успоставити, уколико је поремећен, тај природни след, клетвама се он покушава нарушити.

Клетвеним исказима, снагом и магијом речи покушава се следеће: онемогућити умирање старих и болесних, превремено прекинути живот појединца, спречити рађање или раст деце, зауставити венчавања, било „окамењивањем“ младих у статусу момка и девојке, било смрћу једног од младенаца на сам дан венчања. Дакле, настоји се прекинути трајање породица тиме што се жели смрт њеним мушким члановима.

Међутим, клетвама се не жели прекинути само природни поредак који се односи на животни ток, већ и

замишљени след по смрти. Клетвама се жели умирање без опроштаја са својима, умирање у усамљености и туђини, нестанак или осакаћеност посмртних остатака, немање гроба, заборав имена преминулог, нераспадање његовог тела у гробу, као и то да душа покојника припадне ђаволу, те да он вечно борави у паклу и никад нема спокоја.

Желећи да поремете природни поредак и природни след, клетве, у ствари, наглашавају његов значај и истичу колико се он сматра пресудним и важним за живот људи.

Као што смо видели, клетве везане за смрт имају широк опсег деловања. Њима се првенствено жели прекид нечијег живота. Међутим, оне се не односе само на живот живих, већ се њима жели утицати и на судбину, односно – онострани „живот“ умрлих.

Клетва као уметничка инспирација

Петар Лубарда, *На кућу ти гавран пао*
(власништво: Синтелон, АД Холдинг, Бачка Паланка)

Плоча надгробног споменика негде на путу

СКРАЋЕНИЦЕ

ЕИ САНУ – Етнографски институт Српске академије наука и уметности

Гласник ЕИ САНУ – Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности

СЕЗб – Српски етнографски зборник

СЕЗб II одељење – Живот и обичаји народни

ГЗМ – Гласник Земаљског музеја у Сарајеву

СМР – Српски митолошки речник

IETS – Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola

RS – Rječnik simbola

ЛИТЕРАТУРА

- Ајдачић Дејан, *О клетви у усменој књижевности*, www.rastko.org.yu/knjizevnost/nauka_knjiz/dajdacic-kletva_c.html, 09/10/2003.
- Aries Filip, *Eseji o istoriji smrti na Zapadu*, Rad, Beograd 1989.
- Ацић Славко, *Клетве у горњој Херцеговини*, Расковник 42, зима, Београд 1984, 7-8.
- Bandić Dušan, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda, Biblioteka XX vek, Beograd 1990, 61-92.
- Благојевић Гордана, *Прилог проучавања вампира у Срба или лужничке приче о вампиру*, Гласник ЕИ САНУ ЛП, Београд 2004, 235-243.
- Бован Владимир *Говорне народне творевине*, Приштина 1978.
- Борозан Игор, *Култура смрти у српској грађанској култури 19. и првим деценијама 20. века*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, приредили Ана Столић и Ненад Макуљевић, Clío, Београд 2006, 889-984
- Вукановић Татомир, *Народне тужбалице*, Врање 1972.
- Вукановић Татомир, Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косовуи Метохији, Војноиздавачки завод и Verzal press, Београд 2001.
- Георгиева Албена, *Социална функција на клетвата в народната песен*, Български фолклор, Софија 1982. кн. 1.
- Грђић-Бјелокосић Лука, *Из народа и о народу*, књ. 1. наведено према: Т. Ђођевић *Неколики самртни обичаји у Лужних Словена*, 175-176
- Гура Александар, *Симболика животиња у словенској народној традицији*, Београд 2005.

- Драгичевић Томо, *Народне пословице*, ГЗМ XIX, Сарајево 1907.
- Дучић Стеван, *Живот и обичаји племена Куча*, СЕЗб XLVIII, II одељ. књ. 20, Београд 1931.
- Ђаповић Ласта, *Заклетва на тлу СФР Југославије*, Посебна издања ЕИ САНУ књ. 16, Београд 1977.
- Ђаповић Ласта, *Земља, веровања и ритуали*, Посебна издања ЕИ САНУ књ. 39, Београд 1995.
- Ђаповић Ласта, *Земља као симбол етницитета*, Гласник ЕИ САНУ XLVII, Београд 1998, 79-84.
- Ђаповић Ласта, *Крупањске приче*, Гласник ЕИ САНУ XLVIII, Београд 1999, 119-124.
- Ђаповић Ласта, *Схватање смрти у тужбалицама*, Животни циклус, Реферати са бугарско-српског научног скупа 12-16 јуни 2000, Етнографски институт с музеј, Софија 2000, 301-307.
- Ђорђевић Тихомир, *Неколики самртни обичаји у Јужних Словена*, Наш народни живот књ. 4, Просвета, Београд 1984.
- Ђорђевић Тихомир, *Природа у веровању и предању нашега народа*, СЕЗб 72, II/33, Београд 1958.
- Ердељан Јелена, *Погребни обреди и надгробна обележја*, у Приватни живот у српским земљама средњег века, приредили: Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић, Clio, Београд 2004, 419-444
- Zimmerman Marilyn P, *State of the Art in Early Childhood Music and Research*, II Conference MENC.
- Златковић Драгољуб *Фразеологија страха и наде у пиротском говору*, Српски дијалектолошки зборник XXXV, САНУ и Институт за српскохрватски језик, Београд 1989.
- Jerofejev Viktor, *Dobri Staljin*, Geopoetika, Beograd 2005.
-

- Караџић Ст. Вук, *Српске народне пјесме*, књ. 5,
Караџић Ст. Вук, *Српске народне пословице*, Просвета, Београд 1969.
- Караџић Ст. Вук, *Српске народне приповјетке*, Просвета, Београд 1969.
- Крњјевић Натиџа *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973.
- Крњевић Диздаревић Хатица, *Утва златокрила, делотворност традиције*, Филип Вишњић, Београд 1997.
- Лукић-Крстановић Мирослава, *Срби у Канади*, Посебна издања ЕИ САНУ књ. 36, Београд 1992.
- Кулишић Ш, Петровић П. Ж., Пантелић Н., *Српски митолошки речник*, Нолит, Београд 1970.
- Kuper Dž. K., *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Prosveta-Nolit, Beograd, 1986.
- Le Gof Žak, *Nastanak čistilišta*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Noví Sad 1992.
- Маджаров Панайот, *Клетвата и анатемата в бита и фолклора на странџанци*, Български фолклор кн. 4, София 1986, 45-50.
- Мек Данел Колин и Ланг Бернхард, *Рај – једна историја*, Светови, Нови Сад 1997.
- Moody Raymond. Jr. *Život poslije života – Istraživanje fenomena 'tik do smrti'*, Prosvjeta, Zagreb 1981.
- Новаковић Стојан, *Село*, СКЗ, Београд 1965.
- Павловић Миливој, *Камен станац и везивање душе*, Гласник ЕИ САН II-III Београд 1957, 611-662.
-

- Павловић Мирјана, *Срби у Чикагу, проблеми етничког идентитета*, Посебна издања ЕИ САНУ књ. 32, Београд 1990.
- Пешић Радмила, Милошевић-Ђорђевић Нада, *Народна књижевност*, Вук Караџић, Београд 1984.
- Продановић Јаша, *Антологија женске народне поезије*, Београд 1925.
- Продановић Јаша, *Наша народна књижевност*, Београд 1932.
- Раденковић Љубинко, *Народне басме и бајања*, Градина – Ниш, Јединство – Приштина, Светлост – Крагујевац 1982
- Радуловачки Лиљана, *Клетва као социјална категорија и психолошка одредница*, Етнографски музеј у Београду и Музеј Срема, Београд 2001.
- Ранчић Јасминка, *Ђаво у митологији Јужних Словена*, Београд 1997.
- Распутин Валентин, *Последњи тренуци*, Београд 1984.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, књ. 2, Београд 1962.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност, I одељење, књ. 3, СКА, Београд 1905.
- Тановић Стеван, *Српски народни обичаји у Ћевђелијској кази*, СЕЗБ XL, II/16, Београд 1927.
- Требјешанин Жарко, *Клетве из Дробњака*, Расковник 49, Београд 1987, 44-48.
- Требјешанин Жарко, *Реторика мржње – прилог анализи народних клетви*, Расковник 49, 1987, Београд 111-120.
- Hrvatske narodne pjesme*, Matica hrvatska, Zagreb 1896, knj. I.
- Hulin Michel, *Skriveno lice vremena*, Naprijed, Zagreb 1989.
-

Chevalier J., Gheerbrant A., *Rječnik simbola*, Zagreb 1987.

Шаулић Новица, *Српске народне тужбалице*, Београд 1929.

DEATH AND THE OTHER WORLD IN CURSES

Curse is a particular speech form, a prayer for harm for divine power to send injury/misfortune upon. Most often, a curse is cast upon due to feelings of anger, injustice or revenge, with a belief that the justice will be done. It could be cast in a momentarily anger or during a ritual.

Curses could be involuntary, collective and conditional, appearing as independent means of coercion or within swear.

According to the folk belief, not every curse has the same load, more important is a particular person that curses. Hard curses are the ones cast by parents, godparent, priest and ruler, and casts by calumnious girls, widows and orphans.

As a short speech form, curse is a part of various genre of folk literature: lyrical and epical folk songs/poems, fables and lament chants. The language used could be everyday speech, simple and direct but mostly, it is poetical, metaphorical and picturesque. Euphemism and ambiguous expressions are widely used, allowing multiple level understandings and meanings. This also depends on variables such as sender and receiver, and the circumstances surrounding cursing. However, within poetry or fiction, a relationship between sender/receiver is more determined. Though short, a curse could contain contexts aiding to its complexity and load. The focus of this paper is in discovery of the wholesome meanings in various curses.

This paper will discuss curses related to death and dying. They are divided into: 1. curses which inhibit death; 2. curses that cast death wishes for oneself, cursed person or someone close and dear; and 3. curses that relate to events after death.

1. Curses which “inhibit” death are often aimed to prolong sufferings with no way out to the cursed, or to prolong dying

with painful death. These aim to change a natural cause of events.

2. Rarely, it happens that an unhappy or dissatisfied person directs a curse toward oneself. Also, within swear, a person performing includes himself/herself in curse but only conditionally.

However, most often a curse is aimed at another person. Cursing involves the cursed person, his/hers loved ones and their home/family.

- a. Curses aiming at someone's death could be direct and clear, or indirect and metaphorical. Direct curses could be short, such as "Drop dead". God is often mentioned, as a divine executive power. In addition, several female saint characters are mentioned too: Our Blessed Lady, St. Sunday and St. Petka. Some curses try to make a limitation to one's life, for instance, until dawn, Monday and so on. The direct curses often mention what kind of death awaits the cursed person- he/she should die of snake poison, lightning, weapon or to drawn. A particular death out of un-natural causes could cause certain limitations in funeral. The metaphorical curses use "constant speech formulas", universal symbolic language, religious images, ethnographic memories or parts of ritual practice associating to dying, hence it is necessary to carefully analyze such curses.
- b. Often, a curse is aimed not to the cursed person but to his/hers loved one. It follows that curses aimed at someone's children, as most precious, are the most frequent. They refer to children of all ages: newly born, adolescent and adult. These curses frequently use metaphors containing coffins and candles. Curses aimed at someone's parents or siblings are not so frequent.
- c. There are numerous curses aimed at someone's home and family, which point out to their importance.

times, those curses are very direct: “let this or that house becomes empty, or reside by plague etc”. But, most often, this kind of curse is metaphorical: extinct home, put out Saint Day candle, no banner or announcement by a cuckoo.

3. Curses referring to the act of dying and the aftermath events point out to various fears. These curses cast a wish on a lonely death to the cursed, un-natural death, pain, sufferings, oblivion and no rest in the other world. In addition, they call upon God to judge to the deceased’s soul, or the deceased’s soul is connected to the Devil, implying a residence in hell. After a complex analysis, the conclusion is that these curses, mostly, do not depict images of the other world. However, their understanding and comprehension is nevertheless still possible, which this paper proves, if one takes into an account that among our people there are two conceptions of existence after death. One is Christian, with Paradise and Hell, and the other is lament-like which assumes the existence of two, very similar, parallel worlds: the white and black. These two exist in a parallel way and are intertwined in ritual practice, as this paper has shown.

Curses aimed at dying have a wide range of influence. They refer to lives of the living but also to destiny, that is, the other life of the deceased. These curses aim to interfere with natural cause of events, emphasizing it at the same time. Simultaneously, they reflect values such as value of life, children, family, rest and memories after death.

САДРЖАЈ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА	7
Дефиниција и сврха клетве	7
Типови клетви	8
а. Нехотичне клетве	9
б. Колективне клетве	11
в. Условне клетве	13
Тежина клетви	14
Клетве у народној књижевности	15
Језик клетви	16
КЛЕТВЕ У ВЕЗИ СА СМРЋУ	23
Ускраћивање смрти.....	24
Жељење смрти.....	27
Уклињање себе	28
Проклињање другога	29
Директне клетве	30
Однос пошиљалац – прималац клетве	41
Клетве усмерене на децу проклињане особе	48
Клетве које се односе на догађаје по смрти.....	61
Постојање након смрти	61
Припрема за смрт.....	64
Начини умирања	66
Тело непосредно после смрти.....	67
Сећање – заборав.....	71
Починак у земљи.....	74
Тело у гробу.....	75
Ускрснуће	79
Душа.....	80
Спокој мртвих	83

ЗАКЉУЧАК	87
СКРАЋЕНИЦЕ	91
ЛИТЕРАТУРА	92
DEATH AND THE OTHER WORLD IN CURSES	97

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

398.3(497.11)
821.163.41.09-84:398

Ђаповић, Ласта, 1946-

Смрт и оностраност у клетвама / Ласта Ђаповић : уредник Драгана Радојичић. - Београд : Етнографски институт САНУ, 2009 (Београд : Академска издања). - 100 стр. : 20 cm. - Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Етнографски институт : књ. 66)

На спор. насл. стр.: Death and the other world in curses / Lasta Đapović. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 90-93. - Summary.

ISBN 978-86-7587-052-4

1. Ств. насл. на упор. насл. стр.

а) Српске народне клетве б) Народна веровања - клетве - Србија

COBISS.SR-ID 168743180